

Univerzita Palackého v Olomouci

Filozofická fakulta

Katedra bohemistiky

Etymologická analýza pojmenování vybraných bylin v češtině

Etymological analysis of the names of selected herbs in Czech

Bakalářská diplomová práce

Autor: Eliška Olbrechtová

Studijní obor: Česká filologie se zaměřením na editorskou práci ve sdělovacích
prostředcích

Vedoucí práce: doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.

Olomouc 2024

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a uvedla v ní všechny použité zdroje a literaturu.

V Olomouci dne 21. 04. 2024

Podpis.....

Poděkování

Mockrát bych chtěla poděkovat doc. Miroslavu Vepřkovi za odborné vedení, cenné rady a vstřícnost, kterou mi při psaní této práce věnoval. Za další cenné rady také děkuji Mgr. Davidu Lavičkovi.

Obsah

1	Úvod.....	1
2	POPIS PRAMENŮ.....	3
2.1	Český etymologický slovník.....	3
2.2	Česká a slovenská jména rostlin.....	4
2.3	Léčivé rostliny: jejich vlastnosti, účinky a použití.....	6
3	Etymologická metoda Wörter und Sachen.....	7
4	Původ slov.....	8
4.1	Slova domácí.....	8
4.2	Vliv cizích jazyků.....	11
4.3	Lidová etymologie.....	15
4.4	J. S. Presl.....	17
4.5	Shrnutí.....	19
5	Motivace.....	20
5.1	Motivace oficiálních názvů.....	22
5.2	Motivace lidových názvů.....	31
6	SLOVOTVORBA.....	38
6.1	Odvozování.....	38
6.2	KOMPOZITA.....	44
6.3	Rozdělení podle rodu.....	45
6.4	Shrnutí.....	45
7	Závěr.....	46
8	Anotace.....	48
9	Resumé.....	49

10	Seznam zkratek	50
11	Seznam literatury	51
11.1	Prameny	51
11.2	Použitá literatura.....	51
11.3	Internetové zdroje.....	52

1 Úvod

V posledních letech jsme mohli zaznamenat znovuobjevený zájem široké veřejnosti o bylinkářství, alternativní medicínu a lidové léčitelství, o tomto zájmu může svědčit nepřeborné množství vyšlých publikací na téma léčivých bylin. Tato bakalářská práce se bude soustředit právě na léčivé byliny, přesněji na výklad etymologie jejich názvů.

Analyzovat budeme byliny, které jsme excerpovali z prvního a druhého dílu publikace Valdemara Grešíka *Léčivé rostliny: jejich vlastnosti, účinky a použití*. Tato publikace poskytuje také popis stromů, keřů a mechů, my se však budeme zaměřovat pouze na byliny. Jelikož jsme chtěli analyzovat byliny, které jsou stále využívány a stále se v přírodě vyskytují, vybrali jsme si jako zdroj názvů právě tyto knihy Valdemara Grešíka, autor knih je uznávaný fytoterapeut a kniha předkládá v dnešní době nejužívanější byliny.

Práce zpracovává 96 lexikálních jednotek, analýze budou podrobeny rodové názvy bylin, výjimku tvoří byliny, jejichž druhový název je substantivum, tyto druhové názvy budeme analyzovat také, jelikož často bývají využívány jako synonymní názvy, těmito příklady jsou *krvavec toten*, *kopretina řimbaba*, *sedmikráska chudobka* a *pelyněk černobýl*, další výjimkou je *smetánka*, analyzovat budeme i její synonymní název *pampeliška*.

Cílem práce je etymologická analýza vybraných názvů, jako první nás bude zajímat původ slova, názvy rozdělíme na slova domácí a na slova, ve kterých je patrný vliv cizích jazyků, dále v kapitole původu zohledníme také působení lidové etymologie a stopy působení J. S. Presla. Dále se budeme zabývat motivací názvů, bude nás zajímat, čím byly názvy motivovány a pokusíme se slova rozřadit do motivačních kategorií, zabývat se v této kapitole také budeme kontrastem motivace oficiálních a lidových názvů. Posledním krokem k úplnému rozboru slov bude jejich slovotvorná analýza, zde se pokusíme zjistit, jaké přípony jsou pro tento specifický sémantický okruh nejčastěji využívány.

Otázkami, které se pokusíme v průběhu výzkumu zodpovědět, jsou: 1. ze kterých jazyků jsou nejčastěji názvy bylin přejímány? 2. jelikož čerpáme z publikace o léčivých bylinách, budou léčivé účinky nejčastější motivací daných názvů? 3. jaké přípony jsou pro tvoření názvů bylin nejtypičtější?

Při analýze slov budeme primárně čerpat z *Českého etymologického slovníku* Jiřího Rejzka (2015) a z publikace *Česká a slovenská jména rostlin* Václava Machka (1954).

Pokud není uvedeno jinak, informace o bylinách v kapitole 4 a 5 byly čerpány z třetího vydání *Českého etymologického slovníku* Jiřího Rejzka a jsou zde k nalezení pod jednotlivými hesly. Názvy rostlin označujeme kurzívou pro lepší přehlednost, seznam užitých zkratk uvádíme v závěru práce.

2 POPIS PRAMENŮ

2.1 Český etymologický slovník

Při zkoumání původu a motivace slov jsme primárně čerpali z třetího vydání *Českého etymologického slovníku* Jiřího Rejzka (2015).

Jiří Rejzek vystudoval bohemistiku, anglistiku a slavistiku na filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, na které dnes také vyučuje. J. Rejzek se ve své vědecké práci zabývá především českou etymologií, lidovou etymologií, problematikou výpůjček v češtině či praslovanským hláskoslovím. Mezi jeho nejvýznamnější vědecká díla patří dvě verze *Českého etymologického slovníku*, dále monografie *Lidová etymologie v češtině* a *The Proto-Slavic Word-Initial x*.

Pro lepší orientaci v etymologických slovnících roku 1976 načrtl Y. Malkiel principy „typologické klasifikace“ etymologických slovníků, a to tak, že stanovil jejich „distinktivní rysy“. My se na základě těchto distinktivních rysů, které uvádí publikace *K pramenům slov*, pokusíme Rejzkův *Český etymologický slovník* popsat (Večerka 2006: 245-248).

Prvním z těchto distinktivních rysů je **časová hloubka (ponor)**, podle ní rozlišujeme slovníky jednostupňové a vícestupňové. Rejzkův slovník je vícestupňový, jelikož etymologii jednotlivých slov vykládá přes několik vývojových fází, zmiňuje staročeskou podobu slova, dále i praslovanské a indoevropské východisko.

Druhým distinktivním rysem je **projekce etymologické analýzy**, to znamená etymologova orientace pohybu po časové ose. Z tohoto hlediska je Rejzkův slovník retrospektivní, jelikož hledá starší zdroje vykládaných slov, často slova vykládá až z jejich praslovanských a indoevropských východisek.

Třetím distinktivním rysem je **vymezení jazykové matérie**, která je předmětem etymologického výkladu, její selekce a klasifikace. Výklad je zde zaměřen na český jazyk, a to nejen v jeho spisovné podobě, Rejzek uvádí také expresivní a vulgární výrazy a zmiňuje i nové výpůjčky, zejména z angličtiny.

Čtvrtým distinktivním rysem je **velká strategie**, která spočívá v celkové organizaci etymologického komplexu v slovníku. Rejzek své vykládané jednotky řadí abecedně.

Pátým distinktivním rysem je **taktická preference**, což je vnitřní organizace jednotlivých slovníkových hesel. Vedle samotné etymologické charakteristiky vykládaného slova dále hesla obsahují století prvního dokladu slova, v případě domácích slov jsou uvedeny ekvivalenty v jiných slovanských jazycích, praslovanské a indoevropské východisko, v případě výpůjček je uveden původní jazyk a také objasnění původu slova v daném jazyce.

Šestým distinktivním rysem je **rozsah, náplň a umístění pomocného aparátu**. Pomocný aparát je umístěn před samotnou slovníkovou část. Do pomocného aparátu Rejzek zařadil přehled jazyků světa, výklad k jazykovým změnám a uvádí také použité zkratky, termíny a značky.

2.2 Česká a slovenská jména rostlin

Při etymologické analýze bylin jsme dále čerpali z publikace *Česká a slovenská jména rostlin* Václava Machka.

Václav Machek byl uznávaný etymolog a jazykovědec, vystudoval klasickou filologii, bohemistiku a indoevropéistiku na pražské filozofické fakultě. Během let 1931-1965 působil na filozofické fakultě brněnské univerzity, kde se stal vedoucím katedry slavistiky a srovnávacího jazykozpytu. Jeho obdivuhodná erudice se projevila v šíři témat přednášek a seminářů, které na fakultě vedl, od indoevropské a slovanské srovnávací jazykovědy, přes výklady sanskrutu, až po dějiny jazykovědy.

Vědecké dílo V. Machka je opravdu rozsáhlé, pracoval na etymologickém pracovišti Slovanského ústavu ČSAV, kde vytvořil heslář pro *Etymologický slovník slovanských jazyků* a vyvrcholením jeho etymologické práce bylo vytvoření *Etymologického slovníku jazyka českého a slovenského*, který vyšel v roce 1957. V. Machek se také věnoval výkladu celých lexikálně-sémantických skupin slov, pojednával např. o názvech hub, ptáků, ryb, bohů a také rostlin. Svůj zájem o botaniku

a své encyklopedické znalosti z této oblasti zúročil právě v knižní publikaci *Česká a slovenská jména rostlin*, ze které primárně v naší práci čerpáme (Janyšková 2010).

Pro popis Machkových *Českých a slovenských jmen rostlin* vycházíme z toho, co o této publikaci řekl sám autor v úvodu. Machek v této knize podává etymologický výklad českých a slovenských jmen vyšších rostlin, avšak říká, že tato kniha nechce a ani nemůže podat úplný seznam všech jmen, která se kdy u nás vyskytla, jelikož se jedná vůbec o první zpracování této slovní zásoby, z toho důvodu knihu označuje za jakýsi přehled a první orientační pomůcku v této oblasti.

Seznam rostlin, který dále Machek podrobil etymologickému výkladu, čerpá původně z druhého vydání *Klíče k úplné květeně zemi koruny české* (1928) Františka Polívky, poté Machek svou práci doplnil o rostliny z *Květeny ČSR* (1949) Josefa Dostála, která sama Polívkův *Klíč* doplňuje a rozsahem i obsahem ho převyšuje.

Při etymologickém výkladu Machek podává nejen rozbor slova, výklad jeho stavby a původní význam, ale věnuje se i objasnění historie daného slova. Podává výklad, zda je toto slovo mladé a bylo utvořeno záměrně, aby bylo českým nebo slovenským ekvivalentem vědeckého názvu, nebo je-li to slovo starší, z předpreslovské doby, u takových slov dále zmiňuje, zda se vyskytují jen v češtině nebo slovenštině, nebo zda se vyskytují i v dalších slovanských či jiných jazycích. Jména rodů rostlin zde nejsou řazena abecedně, nýbrž podle rostlinných čeledí, kterých Machek zpracoval 150.

Ačkoliv se před Machkem o výklad názvů rostlin pokoušeli např. František Polívka, který výklad slov uváděl v poznámce pod čarou, ve svých dílech *Názorná květena* (1900-1904), nebo Holub a Kopečný, kteří ve svém *Etymologickém slovníku jazyka českého* (1952), uvedli jen malý počet rostlinných jmen, ucelené dílo věnující se výkladu rostlinných jmen skutečně podává až Machek. Dále si Machek svou práci dává za cíl ukázat „tvůrcům a strážcům“ botanického názvosloví, kde je možné a doporučené názvy rostlin revidovat, abychom dospěli k vyhovujícímu vlastnímu vědeckému názvosloví (Machek 1954: 5-22).

2.3 Léčivé rostliny: jejich vlastnosti, účinky a použití

Seznam analyzovaných bylin jsme čerpali z publikací Valdemara Grešíka *Léčivé rostliny: jejich vlastnosti, účinky a použití*. Extrahovali jsme byliny jak z prvního dílu, který pojednává o léčivých rostlinách Čech a Moravy, tak i byliny z druhého dílu, který se zabývá léčivými rostlinami Evropy.

Valdemar Grešík, narozen roku 1962, je současný český fytoterapeut, vystudoval VŠE a obor léčivé rostliny na Farmaceutické fakultě UK v Hradci Králové. Dnes je majitelem firmy Valdemar Grešík – NATURA, s.r.o., která se zabývá výrobou bylinných čajů a dalších bylinných přípravků (Grešík 2008).

Zvolené publikace jsme vybrali z toho důvodu, že je jejich autor současný český bylinář a zároveň sám uvádí, že jím vybrané rostliny jsou tradičními rostlinami českého i evropského bylinářství a dodnes jsou aktivně užívány. Ve svých publikacích se zabývá jak bylinami, tak i keři, stromy a mechy, my jsme však provedli excerpce bylin, které budeme dále analyzovat.

Grešíkův výklad jednotlivých rostlin je zaměřen spíše prakticky, botanickému popisu rostlin se věnuje jen okrajově pro správnou identifikaci rostliny a upozorňuje také na možnosti záměny s jinou rostlinou. Praktické zaměření těchto knih je patrné na obsáhlejším popisu použití daných rostlin, uvádí jejich léčivé účinky, správné dávkování a možná rizika užívání.

Pokud byly názvy bylin z našeho materiálu motivovány svými léčivými účinky, často jsme využívali Grešíkův popis léčivých účinků daných bylin pro doložení relevance užitého názvu.

3 Etymologická metoda Wörter und Sachen

Etymologie je jazykovědná lexikografická disciplína, jejímž cílem je odhalit původ slov, tj. jejich vznik a vývoj jak po stránce tvarové, tak po stránce významové. Při zjišťování původu slova etymologie využívá **historickosrovnávací metodu**, při níž srovnává fonologickou, morfologickou a slovotvornou stavbu daného slova s podobou příbuzných slov v jiných jazycích téže jazykové rodiny, toto srovnání se provádí v jejich různých vývojových etapách. Dále může etymologie využívat **metodu Wörter und Sachen** (Karlíková 2017).

Metoda Wörter und Sachen se věnuje výkladu slov a spolu s ním zkoumá reálie, které tato slova označují. Toto etymologické bádání se opírá o výsledky archeologie, etnografie, kulturní historie a v našem případě také o výsledky přírodních věd (Havlová 1995: 215).

Charakter této práce se nejvíce podobá metodě Wörter und Sachen, její postupy využijeme primárně v kapitole motivace, kde budeme pátrat po příčinách motivace dané byliny. Pro pochopení a objasnění, proč daná bylina získala své jméno, bude nutné se opřít o mimojazyková fakta, a proto také budeme využívat informací z herbářů a fototerapeutických příruček.

4 Původ slov

V této kapitole se budeme zabývat původem slov našeho materiálu. Celkové množství 96 bylin jsme rozdělili na slova domácí a na slova, kde je patrný vliv cizích jazyků, zde jsme zařadili jak přímé výpůjčky, tak i kalky.

Rozdělení na slova domácí a přejatá obecně koresponduje s tím, jak se obohacuje slovní zásoba, totiž že jazyk buďto čerpá ze svých domácích zdrojů, nebo přejímá slova z cizích jazyků. V této kapitole nás primárně zajímaly jazyky, ze kterých byla slova přejata v případě výpůjček i kalků, u slov domácích uvádíme pouze jejich výčet, způsob, jakým vznikla, bude dále osvětlen v kapitole motivace a slovotvorby.

Pokusíme se popsat faktory, které ovlivnily výslednou podobu slov, proto se budeme zabývat nejen vlivem cizích jazyků, ale i působením lidové etymologie a také zmíníme názvy zavedené J. S. Preslem.

Pokud není uvedeno jinak, informace o následujících bylinách byly čerpány z třetího vydání *Českého etymologického slovníku* Jiřího Rejzka a jsou zde k nalezení pod jednotlivými hesly.

4.1 Slova domácí

Slova domácí byla zastoupena nejhojněji, jedná se o 55 následujících bylin: *bedrník, bukvice, česnek, divizna, hluchavka, hořec, chrpa, jablečník, jahodník, jaterník, jetel, jitrocel, kakost, kokoška, komonice, kopr, kopretina řimbaba, kopřiva, kosatec, kozlík, krvavec toten, kuklík, len, lichořeřišnice, lnice, lopuch, máčka, máta, mateřídouška, měsíček, mydlice, oman, pelyněk černobýl, podběl, pohanka, popenec, prha, pupava, přeslička, pýr, rdesno, rozrazil, řebříček, řepík, sedmikráska, smetánka (pampeliška), sporýš, srdečník, svízel, toten, třezalka, tužebník, úročník, vrbovka a všedobr.*

4.1.1 Slova všeslovanská

Do kategorie slov domácích řadíme i slova všeslovanská, tedy slova, která přešla z praslovanštiny do jednotlivých slovanských jazyků (Čechová a kol., 2011: 81). Mezi ně patří 11 následujících slov.

Divizna se s formálními rozdíly vyskytuje také v dalších slovanských jazycích: polsky *dziewanna*, v ruských dialektech *divina*, *divena*, slovinsky *divîn*, srbsky/chorvatsky *divizma*, bulharsky *divizna*. Jak je patrné i v ostatních slovanských jazycích, klíčové je ve všech slovech, byť s různými obměnami, spojení s kořenem *div*, tedy že se jedná o „divotvornou bylinu“.

Všeslovanským slovem je také *česnek*, jeho dalšími slovanskými variantami jsou polsky *czosnek*, rusky *česnok*, srbsky/chorvatsky *česan*. Tyto podoby jsou odvozeny z praslovanského východiska **česnъkъ*, které je odvozeno od **česati*, tedy doslova česat, Rejzek uvádí, že název vznikl podle toho, že „hlavička česneku je *rozčísmutá* na stroužky“. V našem materiálu bylin se však vyskytuje *česnek medvědí*, dále o motivaci druhového jména budeme referovat níže.

Jahodník je jako takové slovo již staročeské, jeho základ *jahoda* je však všeslovanský a zněl původně **aga* (Machek 1954: 104). Praslovanská **agoda* označovala původně bobule, či lesní plody obecně, a v ostatních slovanských jazycích má tyto podoby: polsky *jagoda*, r. *jáгода*, srbsky/chorvatsky *jăgoda*.

Dalším všeslovanským slovem je *jetel*, jeho praslovanské východisko je **dętelъ*, stejné jako u slova *datel*, proto jsou v ostatních slovanských jazycích odvozeniny: polsky *dzięcelina*, v ruských dialektech *djátlévina*, srbsky/chorvatsky *djětelina*. Ve staročestíně byly tvary *jetele* a *datla* odlišeny přehláskou, navíc došlo ke změně *d' - v - j*, podle Rejzka je tedy praslovanská shoda asi náhodná.

Praslovanské východisko *lnu* je **lъnъ*, v polštině se vyskytuje jako *len*, rusky *lĕn*, srbsky/chorvatsky *län*. S praslovanským **lъnъ* také souvisí litevská, latinská a řecká podoba *lnu*, vše pochází z indoevropského **lino-*, podle Machka již předindoevropského původu.

Slovo *kopr* vzniklo z praslovanského východiska **koprъ*, které však není příliš jasné, je možné, že ho lze vyvodit z indoevropského **k_uopro-* odvozeného od **k_uēp-*, což znamená *vydávat vůni či zápach*, to by korespondovalo s aromatickými vlastnostmi byliny. V dalších slovanských jazycích má tyto podoby: polsky *kopr*, starorusky *koprъ*, srbsky/chorvatsky *kòpar*.

Kopřiva vznikla z praslovanského slova **kopriva*, nebo **kropiva*, to je spojováno s kropit v původním významu, tedy *přelévát vroucí vodou*, takto se totiž kopřivy před upotřebením upravovaly. Její podoby v dalších slovanských jazycích jsou: polsky *pokrzywa*, rusky *krapiva*, srbsky/chorvatsky *kòpriva*.

Dalším všeslovanským slovem je *lopuch*, jeho praslovanské východisko je **lopuchъ*, což je asi odvozeno od nedoloženého praslovanského **lopъ*, které odpovídá litevskému *lãpas* (list).

Máta vznikla z praslovanského východiska **męta*, které bylo přejato z latinského *mentha*, to pochází z neznámého středomořského jazyka. V dalších slovanských jazycích má tyto podoby: polsky *mięta*, rusky *mjata*, srbsky/chorvatsky *męta*.

Podběl vznikl z praslovanského východiska **pod(ъ)bělъ* (=mající bílý spodek, podle barvy listů, které jsou zespuu bělavé), jeho polský název je *podbial*, ruský *podbél*, chorvatský *podbijel*.

Posledním všeslovanským slovem je *pýr*, který vychází z praslovanského **pyrъ*, spolu s litevským *pūras* (pšeničné zrno) pochází z indoevropského základu **pūro-*, což označuje nejstaršího předchůdce dnešní *pšenice*. Jeho slovanskými variantami jsou polské *perz*, ruské *pyréj* a chorvatské *pir*.

4.1.2 Shrnutí

Na závěr této části můžeme konstatovat, že si slova vzniklá z praslovanského základu zachovávají, až na výjimky, původní rod, který měla již v praslovanštině, případně, že se ve všech ostatních slovanských jazycích vyskytují v totožném rodě. Výjimku tvoří divizna, s formálním rozdílem ve slovinštině, kde se vyskytuje jako maskulinum *divîn*.

Další výjimku může tvořit jetel, pokud ovšem uvážíme český tvar *jetelina*, výjimku tvořit nemusí a také se v češtině vyskytuje ve stejném rodě jako v ostatních slovanských jazycích.

4.2 Vliv cizích jazyků

V této podkapitole se budeme věnovat vlivu cizích jazyků na obohacení našeho souboru slov z odborné botanické terminologie. Přejímání slov z jiných jazyků se využívá k rozšiřování slovní zásoby již od pradávna, je to podníceno vzájemným stykem mezi dvěma jazyky. Tato interakce mezi jazyky je na našem materiálu patrná jak v přímých výpůjčkách, tak i u kalků. Pokusíme se vysledovat, z jakých jazyků bylo nejčastěji pro tuto specifickou sémantickou skupinu čerpáno.

4.2.1 Přímé výpůjčky

Kategorie přímých výpůjček je po kategorii slov domácích druhou nejpočetněji zastoupenou. Při výpůjčkách z jiného jazyka není vypůjčené slovo jako celek přeloženo, ale je replikou modelového jazyka (v našem případě latina, němčina aj.) v jazyce replikujícím (čeština). V replikujícím cílovém jazyce je slovo adaptováno, dochází zde k přizpůsobení výslovnosti, pravopisu, formy a hláskového materiálu (Nekula 2017). Z celkového materiálu vyvstalo 29 vypůjčených slov. Jazyky, ze kterých bylo při přejímání čerpáno, byly latina, němčina, řečtina a slovanské jazyky.

4.2.1.1 Výpůjčky z latiny

Mezi výpůjčky z latiny patří *benedikt* z lat. *benedictus* (požehnaný) (Machek 1954: 256), *čekanka* z lat. *cichorium* příkloněním k *čekat*, dále *fenykl* z lat. *fēniculum* (zdrobnělina pro *fēnum*, *faeinum* = seno), *kmín* z lat. *cumīnum*, *cymīnum*, *violka* z lat. *viola*, *saturejka* z lat. názvu *satureja*, název pro *levanduli* vznikl přesmykem hlásek ze střílat. *lavendula* – a to od lat. *lavāre* (mýt).

Při výpůjčkách z cizích jazyků nejsou slova vždy vypůjčena přímo z modelového jazyka, ale do českého jazykového systému byla přejata prostřednictvím jazyka jiného. U výpůjček z latiny se jedná o *lékořici*, z pozdnělat. *liquiritia*, která se dostala do

češtiny přes střhn. *lekerize, lakerize*, v češtině pak byl název úplně dotvořen lidovou etymologií přikloněním k *lék* a *kořen*.

4.2.1.2 Výpůjčky z němčiny

Z němčiny, jejích vývojových fází či dialektů byla přejata následující slova. *Andělíka* měla původně název *dēhel, dēhyl*, obdoby se vyskytují i v dalších slovanských jazycích a Machek tvrdí, že z češtiny byl tento název přejat do polštiny (*dziegiel, dziegil*) a z ní pak do ruštiny (*djagil, djagel*). Machek předkládá domněnku, že tato jména mohla vzniknout zkomolením něm. názvů: *Wilde Engelwurz* nebo *Wald Engelwurz* neboli *divoká andělíka*.

Dále Machek mluví o rozdílu rodu *andělíka* a *archandělíka* a říká, že *andělíka* byla volně rostoucí, zatímco *archandělíka* byla pěstována. O *archandělíce* se hovořilo jako o *andělíce*, tedy jako o bylině dominantní, rovněž jí byla přikládána větší léčivá síla, a o *andělíce* neboli *dēhelu* jako o *menší andělíce*, nebo jak již bylo řečeno, o *divoké andělíce* (Machek 1954:162-163).

Kontryhel byl přejat z něm. *Gunderheil*. Z bavorských dialektů němčiny byl přejat *puškvorec* podle *prustwurts, prustworts*. *Šalvěj* byla přejata ze střhn. *salveie* a to přes střlat. *salvegia* z pozdnělat. *salvia* od *salvus* (zdravý). *Libeček* byl přejat ze střhn. *lūbestecke* a to prostřednictvím střlat. *lubisticum, livisticum* z lat. *ligusticum* (ligurská rostlina), lidovou etymologií byl název přikloněn k *libý*. *Žindava* byla přejata z něm. *Sanikel*, které vychází ze staršího slova *Sindawe*, spisovně *Sinau Alchemilla vulgaris, alchemilla* je lat. název *kontryhelu*, *žindava* byla lidově zaměňována s *kontryhelem* pro podobu jejich listů a květenství (Machek 1954: 154).

4.2.1.3 Výpůjčky z řečtiny

Dalším jazykem výpůjček je řečtina. První skupinu zde tvoří slova řeckého původu, která byla přejata prostřednictvím němčiny. Patří zde *anýz*, přejatý ze střhn. *anīz, anīs*, z pozdnělat. *anīsum, anēsum* a to z řec. *ánīson*. Dále *majoránka*, která byla přejata přes něm. *Majoran*, ze střlat. *maiorana*, z lat. *amāracus* z řeckého *amārakos*. *Tymián* byl přejat do češtiny přes něm. název *Thymian* z lat. *thymum* a to z ř. *thymīāma*, řecký

název vychází ze slova *thymiáō*, což znamená „okuřuji kadidlem“, *tymián* se totiž pro svou silnou vůni používal při zápalných obětech.

Další skupinou jsou slova řecko-latinského původu, patří zde *heřmánek*, kde řečtina působí jako modelový, původní jazyk a latina jako jazyk, přes který byl *heřmánek* přejat do češtiny. *Heřmánek* pochází z lat. *chamaemellum romanum* a to z ř. *khamaimelon*, doslova *jablko na zemi*, dále byl název formován lidovou etymologií, o které budeme referovat níže. Z řečtiny pochází i název *koriandru* – *koriannon*, do češtiny byl přejat přes lat. *coriandrum*. Stejný původ má i *bazalka*, název pochází z ř. *basilikón* („královská rostlina“), to je odvozeno od slova *basileús* (král), do češtiny se tento název dostal prostřednictvím střlat. *basilicum*.

4.2.1.4 Slovanské výpůjčky

Další výpůjčky pocházejí ze slovanských jazyků, které do češtiny přejal Jan Svatopluk Presl při svých snahách o zavedení pevné botanické nomenklatury na začátku 19. století. Z polštiny byla přejata *prvosenska* z *pierwiosnek* (*prvo* a *wiosna* [jaro]), *karbinec* z p. *karbieniec* (Machek 1954: 202) a *kopretina* z p. *pokretnik* (Machek 1954: 246). Mezi výpůjčky z ruštiny patří *ostropestřec*, *proskurník* od *proskurá* (pravoslavná hostie), *bažanka* z r. *bažanna trava* (Machek 1954: 139) a *vachta*, které bylo přejato v nezměněné podobě (Machek 1954: 182). Z ukrajinštiny byla přejata *mochna*, kde byla odvozena od *moch* (mech). Dalším slovanským jazykem, ze kterého při výpůjčkách bylo čerpáno, je chorvatština, z té Presl přejal název *pískavice* z ch. *piskavica* (Machek 1954: 120). *Smil* přejal Presl od jižních Slovanů, kde se vyskytuje v bulharštině jako *smil*, v srbochorvatštině jako *smilj* a ve slovinštině jako *smiljka* (Machek 1954: 240).

4.2.2 Kalky

Další kategorií jsou kalky, což jsou doslovné překlady cizích složenin. Při kalkování jazyk nepřejímá cizí slovo jako hotovou lexikální jednotku, ale napodobuje jeho strukturu s použitím vlastních lexikálních prvků (Večerka 2006: 196).

Počet kalků z našeho celkového materiálu čítá 12 slov. Jedná se o *dobromysl*, což je překlad něm. *Wohlgemut* (Machek 1954: 201). Dále *meduňka* podle lat. *Melissa* z řec. *melissóphyllon*, což je doslova *včelí rostlina*, od *mélissa* (včela) od ř. *méli* (med). Dále *plicník*, což je překlad lat. názvu *Pulmonaria* (Machek 1954: 190-191). U *vlaštovičniku* Machek uvádí, že se jedná o překlad ř. *χελιδόνιον*, což mělo souviset s *χελιδών* (vlastovka) (Machek 1954: 53-54). Dalším kalkem je *zemědým*, utvořený buď překladem lat. *fumus terrae* nebo něm. *Erkrauch*, obojí znamenající *kouř země* (Machek 1954: 56). Stejně jako u *zemědýmu*, tak i u *lžičniku* jsou možné dvě předlohy pro překlad, a to buďto lat. název *cochlearia*, nebo něm. *Löffelkräuter*, v obou názvech je reflektováno to, že má ona bylina okrouhlé listy jako *lžice* (Machek 1954: 64).

Dalším kalkem je *zeměžluč* podle lat. *fel terrae* (žluč země). U *zlatobýlu*, můžeme mluvit o kalku jen zčásti, byl totiž utvořen z lat. *virga aurea* (zlatý prut) (Machek 1954: 237). Výklad pro *mučenku* jsme bohužel nenašli v žádném z etymologických slovníků, identifikovali jsme ji však zčásti také jako kalk, byla zřejmě utvořena překladem lat. názvu *Passiflora* („*trpící rostlina*“), pro české pojmenování byla tedy zcela určitě využita první část lat. názvu související s *trpět*. Dalším kalkem je *průtržník*, což je překlad lat. *herniaria*, neboť *hernia* je lat. označením pro kýlu, *průtrž* rovněž označuje kýlu, ale zastarale (Machek 1954: 76). Posledním kalkem je *černucha*, ta se dříve podle lat. *nigella* nazývala *černý kmín*, avšak později Presl zavedl jméno *černucha* podle p. *czarnucha* (Machek 1954: 43).

4.2.2.1 Hybridní kalky

V publikaci *K pramenům slov: uvedení do etymologie* jsou také zmíněny tzv. hybridní kalky, ve kterých je přeložena jen jedna část složeniny a druhá je přejata z cizího jazyka (Večerka 2006: 196).

Hybridním kalkem neboli polokalkem je v našem případě *kostival*, podle střhn. *beinwelle*, kde *bein* znamená kost, která byla přeložena, a druhá část se vysvětluje z *wallen*, tedy srůstát, ta byla přejata.

4.3 Lidová etymologie

O tom, z jakého jazyka byly přejaty následující názvy bylin, jsme již referovali výše, považujeme však za důležité zmínit zde fenomén lidové etymologie, kterým byla tato slova ovlivněna a díky němuž získala svou nynější podobu.

Dle *Nového encyklopedického slovníku češtiny* je lidová etymologie proces, kdy se mylně a zpravidla nahodile spojují slova etymologicky neprůhledná se slovem formálně nebo významově podobným, geneticky však odlišným. Lidové etymologii podléhají zejména slova přejatá, jak tomu bude i v našem případě, ale i slova domácí, důležitým faktorem však je, že jsou to slova etymologicky izolovaná (Janyšková 2017). Dle Večerky (2006: 154) je hnací silou tohoto jazykového procesu zvuková podobnost izolovaného slova s některým slovem, které nestojí na periférii lexikálního systému, ale v jeho centru.

Nyní přiblížíme, jak Rejzek ve své publikaci *Lidová etymologie v češtině* vysvětluje působení lidové etymologie ve slovech *lékořice*, *libeček*, *heřmáněk* a *puškvorec*. Všechny tyto názvy jsou slova vypůjčená, pro dřívějšího mluvčího byly tedy předlohy těchto slov zcela jistě neprůhledné, a proto vyvstala potřeba přiblížit tyto názvy ke slovům jemu bližším.

Lékořice

Rejzek tvrdí, že u slova *lékořice* došlo k typu lidové etymologie, který nazývá aradikace neboli připodobnění *ad radicem* tedy „ke kořeni“. Je to nejzákladnější typ lidové etymologie, který je založen na fonetické blízkosti motivujícího a motivovaného slova a také na jejich sémantické souvislosti (Rejzek 2009: 72).

Výchozí řec. slovo *glykýrrhidza*, které později putovalo jako řetězová výpůjčka do jiných jazyků, je již v původním jazyce složeninou, která doslova znamená „sladký kořen“. V češtině se tedy přes strhn. *lekerize* evidentně přiklonilo ke slovům *lék* a *kořen* (Rejzek 2009: 88).

Libeček

Libeček je dalším slovem, u kterého je patrný proces aradikace. Výchozím slovem je lat. *ligusticum*, které znamená „ligurská rostlina“, to se v latině pozměnilo na *levisticum* a z tohoto slova pochází něm. obměny jako sthn. *lubisteck*, střhn. *lūbestecke* a nhn. *Liebstöckel*. Už u těchto slov působila lidová etymologie a došlo k příklonění ke slovům *lieb* (milý) a *Stock* (hůl, klacek), tyto něm. názvy se staly bezprostředním zdrojem našeho slova *libeček*. V češtině bylo příkloněno k *libý*, které má stejný původ jako něm. *lieb*, druhá část něm. slova byla přizpůsobena české zdrobňující příponě (Rejzek 2008: 85-86).

Příklonění ke kořeni *ljub-* je patrné i v dalších slovanských jazycích, např. v p. *lubszcek*, r. *ljubistok*, nebo ve sln. *ljubček*. Rejzek se dále zamýšlí, zda pověst libečku jako rostliny mající velkou moc v oblasti lásky vznikla až jako následek tvoření lidové etymologie, nebo zda pověst libečku předcházela jeho pojmenování. Pro srovnání uvádí i anglický název *lovage*, který byl vypůjčen ze stfr. *lavesche*, *luvesche* a rovněž se příklonil k *love*, a to nezávisle na uvedených kontinentálních případech. Toto Rejzek vnímá jako argument pro to, že jako první existovala pověst ohledně libečku a až následně byl přetvořen jeho název, který tuto pověst reflektoval (Rejzek 2008: 86).

O libečku jako o bylině, která by měla přinést štěstí v lásce, referuje i Sobotka (1879: 243). Ve své monografii uvádí různé popěvky a pověry na toto téma, které se objevují i v dalších slovanských jazycích. Zmiňuje také srbský název *libečku – miloduch* a také srbský zvyk, kdy jsou novomanželé obdarováni *miloduchem*, aby se milovali. Sobotka však na rozdíl od Rejzka tvrdí, že tomuto významu libečku, tedy rostlině mající velkou moc v oblasti lásky, předcházela právě jeho název, tedy že *miloduch* upomínal na milování a ruský *ljubistok* upomínal na *ljubost'* (láska) a pověrečné praktiky teprve potom následovaly.

Heřmánek

Při začleňování heřmánku do českého lexikálního systému došlo k tzv. asonaci, tedy jak ji definuje Rejzek, k „připodobnění jednoho slova druhému pouze na základě zvukové podobnosti“ (2008: 71).

Základem slovanských názvů této byliny (slk. *harmanček*, *rumanček*, p. *rumaniek*, r. *romáška*) se stala druhá část lat. názvu (*romanum*), ovšem i zde měla velký vliv lidová etymologie daných jazyků, která tvary značně pozměnila. Podle Rejzka zde zřejmě působila i kontaminace s první částí (*chamaemellum*), což se projevilo v něm. nářečních názvech jako *Hermel*, *Hermlan*, *Hermandel*, které přímo ovlivnily českou podobu. Český *heřmánek* je jakoby odvozen od osobního jména *Heřman* (Rejzek 2009: 77).

Puškvorec

Částečné působení lidové etymologie je rovněž patrné u slova *puškvorec*. V tomto případě došlo k procesu, při kterém je připodobněna část cizího slova domácímu slovotvornému sufixu, Rejzek zde mluví o tzv. sufixální reinterpretaci. U slova *puškvorec* došlo k tomu, že zakončení původního něm. slova *Brustwurz* bylo příkloněno k běžnému českému sufixu *-ec* (Rejzek 2009: 56).

4.4 J. S. Presl

Miroslav Komárek ve své monografii zmiňuje, že během Národního obrození vystaly tři cíle českého jazykového obrození: vytvoření gramatické normy spisovného jazyka, ustálení a doplnění jeho slovní zásoby a stylová diferenciacie jazykových prostředků. Jan Svatopluk Presl se zasloužil o realizaci části druhého z těchto cílů, tedy o ustálení a doplnění slovní zásoby, a to v sekci přírodovědných názvů (Komárek 2012: 37n.).

J. S. Presl se zabýval zavedením pevného botanického názvosloví, v době „předpreslovské“ v českém názvosloví rostlin vládl zmatek, nebyly stanoveny pevné oficiální názvy, a i když už v 18. století Carl von Linné zavedl binomický systém

nomenklatury, kde každá rostlina disponuje rodovým a druhovým jménem, v češtině tento systém zavedl až Presl (Hoffmannová 2007: 34-35).

V duchu obrozeneckých snah vydal Presl spolu se svým bratrem Karlem Bořivojem Preslem roku 1819 *Květemu českou*, kde sestavil kompletní binomickou českou nomenklaturu pro všechny tehdy známé druhy rostlin na území Čech. V *Květeně české* bylo zastoupeno 522 rodů rostlin a z toho 86 jmen bylo vytvořeno právě Preslem. Preslovo další dílo *Rostlinář* doplnil o středoevropské názvy a v posledním díle *Všeobecný rostlinopis* se již nachází přes 2000 rodů rostlin z celého světa (Hoffmannová 2007: 36n.).

V *Rostlináři* Presl zveřejnil pravidla, kterými se řídil při tvoření českých rodových názvů rostlin. Snažil se o zachování starších, obecně vžitých jmen, při tvoření nových jmen trval na tom, aby byla jednoslovná a slovanského původu, zavrhuje slova složená, protože odporují duchu slovanského jazyka, názvy mají vycházet z vlastnosti byliny a doporučuje využívání charakteristických českých přípon jako je např. *-alka* (*třezalka*), *-nik* (*bedrník*) nebo *-ucha* (*čermucha*) (Hoffmannová 2007: 53-54).

Při rešerši jsme zjistili, že z našeho vzorku 96 názvů bylo 21 zavedeno Preslem. Uplatnění jeho stanovených pravidel je v názvech velmi patrné. Při přejímání z cizích jazyků ve většině případů čerpal ze slovanských jazyků, těmito výpůjčkami jsou *vachta*, *pískavice*, *karbinec*, *bažanka*, *prvosenka*, *ostropestřec*, *proskurník*, *mochna*, *kopretina* a *smil*. Mezi výpůjčky z němčiny patří *kontryhel* a *žindava*, tyto názvy adaptoval českými příponami. Původní název *dobromysli* byla *dobrá mysl*, Presl však tento dvouslovný název spojil (Machek 1954: 202). Kalky, které Presl přeložil, jsou *lžičník*, *čermucha* a *zlatobýl*. To, že mají názvy vycházet z charakteristické vlastnosti byliny je patrné u *řeřišnice*¹ a *vrbovky*.

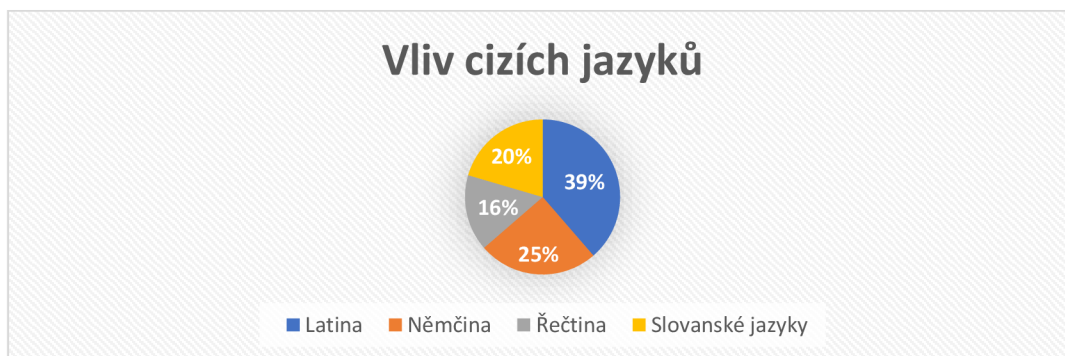
¹ *Řeřišnice* je Preslův výtvar, z ní však později vznikla *lichoreřišnice*, kterou máme v našem materiálu. *Licho-* zde naznačuje to, že *lichoreřišnice* nemá nic společného s *řeřichami* (Machek 1954: 135).

4.5 Shrnutí

Na závěr této kapitoly podáváme shrnutí ohledně původu vybraných slov. Největší část slovní zásoby tvoří slova domácího původu, a to je patrné i na našem materiálu. Z celkového množství 96 bylin je 55 domácího původu, což je 57 %. Z toho 11 slov je všeslovanských, tato slova rovněž chápeme jako slova domácí, jelikož každé ze slov má spolu s variantami v jiných slovanských jazycích jedno společné praslovanské východisko, ze kterého se poté varianty vydělily a následně se začlenily do svého jazykového systému.

Počet přejímek z cizích jazyků, ať už přímých výpůjček, či kalků, čítá 42 slov, tedy 44 %. Nejdůležitějšími prameny přejímání jsou obecně ve slovní zásobě latina a němčina, a to lze pozorovat i na našem materiálu. Největší vliv cizího jazyka je patrný u latiny, ze které se obecně do češtiny přejalo mnoho slov z oblasti vzdělání, jedná se celkově o 17 slov, přesněji 8 přímých výpůjček a 9 kalků (z toho u dvou kalků však není jasné, jestli byly přeloženy z latiny či němčiny). Dalším důležitým pramenem je němčina, jakožto jeden z nejbližších sousedních jazyků. Z němčiny bylo převzato 6 slov a přeloženo 5 kalků. Nejvíce přímých výpůjček pochází ze slovanských jazyků (10). Dále jako důležitý pramen poznání všeobecně figuruje řečtina, která náš materiál obohatila o 6 výpůjček a 1 kalk. Tyto výsledky jsme zanesli do grafu níže.

Dále musíme konstatovat, že velký vliv na české názvosloví rostlin měl J. S. Presl, celkově jsme identifikovali 21 slov, které buďto sám vytvořil, přejal z cizích jazyků, nebo přijal jako oficiální ze starších, užívaných názvů. Lidová etymologie měla vliv na konečnou podobu názvů u čtyř slov.

5 Motivace

V této kapitole se budeme věnovat motivaci, bude nás zajímat z jakého důvodu dané byliny získaly svůj název. Nový encyklopedický slovník češtiny definuje motivaci jako „úplnou nebo částečnou odvoditelnost významu pojmenování z jeho formy“. Slovo motivované odkazuje na souvislost se slovem motivujícím a slovem motivujícím je také vysvětlitelné (Hladká 2017).

Miloš Dokulil zmiňuje, že existují tři typy motivace: motivace **zvuková** neboli imitativní, motivace **morfologická** neboli slovotvorná a motivace **sémantická** neboli transpoziční. Motivace zvuková bezprostředně odráží a reprodukuje mimojazykový (přírodní, zvířecí, lidský neartikulovaný) zvuk, který je spjatý s označovaným předmětem, příkladem můžou být jak slovesa – *chrápat, kukat*, tak i citoslovce – *prásk, ach*. Motivace zvuková se v našem vzorku přirozeně nevyskytuje, zabývat se proto budeme motivací morfologickou a sémantickou.

Tyto dva typy motivace se liší od motivace zvukové tím, že neodkazují k mimojazykové skutečnosti přímo (jako při zvukové motivaci např. imitováním zvuku), ale za pomoci jiných znaků. Při motivaci **morfologické** je možné motivované slovo vysvětlit za pomoci významu slova motivujícího. Jelikož však tato slova nejčastěji vznikají derivací, můžeme motivované slovo vysvětlit jak za pomoci jeho základu, který je identický i u slova motivujícího, tak i za pomoci formantu, který odkazuje k určité slovotvorné třídě (Dokulil 1962: 103-104). Příkladem z našeho vzorku může být *plicník*, který odkazuje jak na substantivum *plíce*, tak i na soubor koncovek *-ník*, který je pro pojmenovávání rostlin častý a typický (dalšími příklady může být *jahodník, citrusovník, fíkovník, bedrník...*).

Při motivaci **transpoziční** se nemění forma slova, pouze se přenesení původní význam slova na nově pojmenované slovo. Vznikají zde buď metaforická pojmenování, při kterých je přenesen význam na základě vnější podobnosti, nebo pojmenování metonymická, při kterých je význam přenesen na základě věcné souvislosti. Příkladem

metaforického pojmenování může být *přeslička*, u tohoto názvu se využilo podobnosti této rostliny s *přeslicí*, deminutivní koncovka zde může odkazovat na *malou přeslici*.

Dokulil dále tvrdí, že slovtvorná motivovanost české slovní zásoby i slovní zásoby dalších slovanských jazyků je velmi značná. O současné češtině Dokulil tvrdí, že více než dvě třetiny její slovní zásoby tvoří slova, která vznikla právě slovtvornou motivací (Dokulil 1962:105). Toto tvrzení platí i o slovech z našeho souboru, po rozdělení slov podle motivace slovtvorné a sémantické jsme zjistili, že většina slov byla motivována slovtvorně.

Příznaky, které motivovaly názvy bylin, se zabýval V. Machek a M. Dokulil, oba předložili návrhy kategorií pro rozřazení rostlin podle jejich motivace.

Machek v úvodu své publikace *Česká a slovenská jména rostlin* vyděluje tři kategorie, jak lid utvářel pojmenování bylin:

a) motivace zvířetem

Zde Machek rozlišuje dva různé případy pojmenování na základě zvířete. První je prosté přirovnávání rostliny ke zvířeti – *husí šlapka* (lidový název *kontryhelu*) a v druhém se pojmenování zvířetem užívá pro ukázání toho, že je daný druh pro člověka neužitečný, je pro člověka podřadný, a proto ho přenechá zvířatům (*vlčí mák*). Tento druhý příklad se v našem vzorku neobjevoval, spíše jsme nacházeli příklady, kde rostlina přímo souvisí s daným zvířetem, například mu slouží jako krmivo, nebo zapáchá jako dané zvíře.

b) dedikace svatým

Tento typ pojmenování se zakládá na touze oslavit oblíbeného světce, příkladem mohou být *slzičky Panny Marie (hvozdík)*, v našem vzorku se jednalo o *diviznu*, lidově *Petrova hůl* a *třezalku*, lidově *kvítí Panny Marie*, nebo *bylina sv. Jana*.

c) motivace léčebnými, magickými účinky

Machek říká, že „mnohé názvy jsou utvořeny tak, že vyjadřují léčivou nebo magickou moc rostliny, ať skutečnou, nebo jen domnělou“. Pro naše předky byla léčebná a magická síla bylin velmi důležitá, a proto se vyskytují v tolika názvech (Machek 1954: 11-12).

Miloš Dokulil ve své publikaci *Tvoření slov v češtině* předkládá sedm kategorií motivace, podle kterých mohou být rostliny pojmenovány, spolu s příklady (Dokulil 1962: 106):

- a) podle barvy květů (*modřelec, zlatice*)
- b) podle tvaru květů (*ostrožka, srdcovka, čapí nůsek*)
- c) podle počtu okvětních plátků (*pětour*)
- d) podle tvaru listů (*šipatka, kopytník*)
- e) podle místa, kde roste (*blatouch, hořec*²)
- f) podle doby, kdy kvete (*májovka, václavka*)
- g) podle toho, k čemu se používá (*mydlice, plicník*)

5.1 Motivace oficiálních názvů

Pro naši následující analýzu motivace daných bylin jsme se rozhodli využít podobných kategorií, jaké předložil Machek a Dokulil. Ačkoliv je lingvistické třídění na motivaci sémantickou a slovtvornou přesnější, nezohledňuje informace z vnějšího světa. Pro úplný výklad a objasnění toho, proč daná bylina získala svůj název, považujeme za důležité zohlednit fakta o zmiňovaných rostlinách.

Nejdůležitější otázkou je pro nás v této kapitole **proč** daná bylina získala svůj název. Proto jsme stanovili několik vlastních motivačních kategorií podle příznaku, který motivoval název.

U některých názvů bylin je jejich motivace ne zjistitelná, jsou to slova nemotivovaná, značková, jedná se například o slovo *len, pýr, smil* a další. Kromě slov domácích řešíme

² Rejzek vykládá *hořec* od slova *hořký*, tímto způsobem výkladu se řídíme i my.

motivaci také u slov přejatých, ty však vždy vydělujeme do zvláštního odstavce, protože spolu s daným slovem byla pro češtinu přejata i jeho motivace.

5.1.1 Chut'

Aby byla chuť rostliny či jejího odvaru využita jako motivace pro pojmenování, musela být opravdu signifikantní, v našem vzorku se jedná o hořkou a ostrou chuť. Na základě silné hořké chuti byl pojmenován *hořec* (podle slova *hořký*), *pelyněk* (od **pel*, pálivý – hořký) a *zeměžluč* (Rejzek 2015). Na základě své ostré, žeravé chuti byla pojmenována *lichorejšnice* (Machek 1954).

5.1.2 Zvíře

Přítomnost zvířete v názvu byliny může mít několik důvodů. Z našeho materiálu ke zvířeti odkazuje *komonice*, *kozlík* a *vlaštovičnick*, a to z rozličných důvodů. Podle Machka *komonice* odkazuje ke koni, (*komoň=kůň*), jelikož ji koně rádi jedí (Machek 1954: 120). Ze stejného důvodu byl pojmenován i *medvědí česnek*, lidově se vykládá jako jedna z prvních rostlin, kterou na jaře konzumují medvědi. *Kozlík* získal své pojmenování podle zápachu, který vydává (Rejzek 2015: 340). *Vlaštovičnick* byl již ve svém původním jazyce – řečtině – odvozen od vlaštovky, neboť „vlaštovičnick kvete od příletu vlaštovek až do jejich odletu“ (Rubcov 1990: 278).

5.1.3 Barva

Barva byliny jako motivace pro pojmenování byla využita u *podbělu*, ten získal své pojmenování podle barvy listů, které jsou zespodu bělavé (Rejzek 2015: 529).

Podle barvy květenství byl pojmenován *zlatobýl* a *violka*, pro černost svých semen byla pojmenována *čermucha*, to reflektuje i její vědecký název *nigella* (Machek 1954: 43).

5.1.4 Tvar

Další byliny byly pojmenovány na základě svého specifického tvaru, a to tvaru buďto jejich semen, plodů, listů, či květů.

Podle tvaru semen, či plodů byla pojmenována *kokoška*, *měsíček* a *proskurník*. Název *kokoška* je odvozen od slova *kaška*, což bylo označení pro krupici, či jáhly, „čímž se myslí přehojná drobná semínka této byliny“ (Machek 1954: 63). *Měsíček* pravděpodobně získal své pojmenování na základě semen zahnutých jako půlměsíc (Machek 1954: 253).

Proskurník byl pojmenován podle svých plodů připomínajících tvar hostie (rusky *proskurá*) (Rejzek 2015: 558).

Na základě tvaru svých listů byl pojmenován *ostropěstřec*, *bažanka*, *bukvice*, *vrbovka*, *karbinec*, *kosatec*, *lžičník*, *mochna* a *řebříček*.

Bukvice a *vrbovka* získaly své pojmenování podle podobnosti svých listů s listy stromů, listy *bukvice* připomínají listy *buku* a listy *vrbovky* listy *vrby*. *Lžičník* byl pojmenován podle svých okrouhlých listů upomínajících na tvar lžice a *řebříček* podle svých zpeřených listů připomínajících tvar žebříku.³ (Machek). *Kosatec* získal svůj název na základě svých protáhlých, špičatých listů připomínajících *kosu* (Rejzek 2015).

Špičatost a ostrost listů se projevila v názvech *ostropěstřce* a *karbince*. *Ostropěstřec* byl Preslem přejat z ruštiny, kde toto slovo původně jinak znějící podlelo ruské lidové etymologii, která vytvořila složeninu *ostrý* a *pestrý*. *Ostrý* od svých pichlavých listů a *pestrý* od bíle skvrnitých listů (Machek 1954: 257). Název *karbince* byl v polštině odvozen od slova *karb* (zářez), listy *karbince* jsou totiž stříhaně zubaté a mají jakoby *zářezy* (Machek 1954: 202-203). Listy *bažanky* a *mochny* svým vzhledem připomínaly listy jiné rostliny a na základě toho byly pojmenovány. Listy *bažanky* připomínají listy *bazalky*, *mochna* byla na základě svých plstnatých listů připodobněna k mechu (ukr. *moch*). Název pro *žindavu* vznikl záměnou této byliny s *kontryhelem*, a to jak kvůli podobě svých rozložitých listů vyrůstajících z dlouhých stopek, tak i kvůli podobě květenství (Machek 1954: 154).

³ Samotné slovo *žebřík*, *řebřík* je metaforicky odvozeno od staročeského slova *řebro* (=žebro), dříve užívaný žebřík s jedním ráhnem uprostřed totiž připomínal páteř se žebry. (Machek 1954: 245).

Podle tvaru květu byl pojmenován *kuklík* a *chrpa*. Staročeské slovo *kuklík* znamená kuklu, nebo kapuci, posměšně také mnicha, jelikož chodili v kuklách. Květ *kuklíku* připomíná právě kapucínskou kapuci, a to jak tvarem, tak i barvou (Machek 1954: 105). Výklad slova *chrpa* dosud nebyl zcela objasněn, Machek však nabízí teorii, že jelikož pronikavé změny v hláskách nejsou u jmen rostlin nijak vzácné, je možné, že i v tomto názvu ke změně hlásek došlo. Machek se domnívá, že název *chrpa* souvisí se základem *ščrb-*, a to z toho důvodu, že okvětní lístky na obvodu úboru jsou na okrajích jakoby „vyščrbané“ (Machek 258-259). Motivace názvu *chrpy* by tedy souvisela s tvarem jejích květů.

5.1.5 Vlastnost

Další kategorií je motivace na základě specifické vlastnosti byliny. Zařadili jsme sem *hluchavku*, ta je přirovnávána ke *kopřivě* pro podobnost listů, ale protože nepálí, nazývá se *hluchá*, *hluchavka* (Machek 1954: 197). Vlastností *jablečniku* je jeho *vůně* po jablcích. Dále *jetel*, který obsahoval ie. **dhem-* (=dout), tedy „ten co nadýmá“, vlastností mladého jetele je totiž to, že nebezpečně nadýmá dobytek (Rejzek 2015: 274). Vlastností *svízele* je to, že se často přichytí k jiným rostlinám či šatům a uváže na nich, podle Machka by tedy snad mohl vzniknout od kořene **vęz* (vázati, váznouti), od něhož vzniklo i jeho druhové jméno *povázka* (Machek 1954: 219). *Popenec* získal své pojmenování pro své popínání a pnutí po okolních rostlinách či plotech (Machek 1954: 195). Slovo *řepík* původně označovalo *lopuch* a je odvozeno od **řępiti* (přichytit, uchopit), plody *lopuchu* se totiž zachycovaly na srsti či šatech, tuto vlastnost má i samotný *řepík*. (Rejzek 2015: 611). Slovo *kopr* lze vyvodit z ie. **kuopro-* odvozeného od **kuęp-*, což znamená „vydávat vůni či zápach“, toto pojmenování by tedy přímo odkazovalo na aromatické vlastnosti byliny (Rejzek 2015: 331).

5.1.6 Léčebná funkce

To, jaký má bylina léčebný účinek, se promítlo do největšího počtu názvů bylin. Některá pojmenování obsahují přímo specifickou část těla, kterou mají léčit, nebo jen

obecně odkazují ke své léčivé moci, jako např. *divizna*, ta je spojována s kořenem *div*, tedy *divotvorná* bylina (Rejzek 2015: 149). *Jitrocel* by dle svého názvu měl být bylina, která *hojí játra a vnitřnosti*, u *rozrazilu* se zase věřilo, že čistí krev a *rozráží* hleny (Rejzek 2015: 278). *Oman* je dle Machka postverbální jméno ke slovesu *omaniti*, *omámiti*, *oman* je tedy „to, co omamuje“. *Oman* se užíval nejen jako léčebná bylina, ale také jako požitková droga, užíval se také při nočních můrách (Machek 1954: 241). Specifická léčivá funkce je patrná i u *třezalky*, jejími lidovými názvy jsou *zděšenec*, *zděšník* a Machek říká, že je to tedy bylina pro *zděšené*, *vyděšené*. Slovo *třezalka* spojuje se staročeským *dřežeti*, *dřežal* a odtud ji pojímá jako rostlinu pro *dřežalé*, tedy *třesoucí se*, třezalka zde může pomoci svými sedativními a antidepresivními účinky (Machek 1954: 148). Své léčebné využití nese ve svém názvu i *krvavec*, dle Machka (1954: 108) „znamenitě krev zastavuje“, to potvrzuje i Grešík (2008: 138), který uvádí, že se *krvavec* užívá při krvácivých stavech trávicího traktu a rovněž zmírňuje silné menstruační krvácení. Oblast svého působení nese v názvu i *průtrzník*, který se používá při *průtržích* čili při kýle (Machek 1954: 76). Léčivá funkce se rovněž promítla do názvu *všedobr*, jeho původní forma *všedobře* odkazuje na velký počet jeho léčivých účinků (Machek 1954: 164) Pro ilustraci uvádíme léčivé účinky *všedobru*, které zmiňuje Grešík ve své publikaci: používá se při trávicích potížích, revmatismu, dně, bolestivé menstruaci, má protizánětlivé účinky a snižuje horečku (Grešík 2013: 150). Výklad druhového názvu *kopretiny – řimbaba* dosud nebyl objasněn, Machek však nabízí teorii, že slovo *baba* obsažené v názvu *řimbaba* by zde mohlo znamenat to, že má tato rostlina účinky na „babu“, tedy na „matku“. *Matka* je zastaralým názvem pro dělohu a znamenalo by to, že je tato bylina účinným lékem pro ženské problémy (Machek 1954: 246). To potvrzuje i Grešík, který uvádí, že se *kopretina řimbaba* používá právě při menstruačních potížích (Grešík 2013: 68).

Kostival, jak jeho název napovídá, se v lidovém léčení tradičně používá při zánětech a bolestech kloubů, problémech s okosticí a zlomeninách (Grešík 2008: 79). Čeští bylinkáři J. Janča a J. A. Zentrich (1994: 268) zmiňují, že *dobromysl* je rovněž věrná svému jménu a mimo jiné působí jako antidepresivum a zlepšuje náladu.

Dále jsme vydělili skupinu bylin, které přímo odkazují k orgánu, či části těla, kterou by měly léčit a zároveň mají totožnou slovotvornou stavbu. Jedná se o *bedrník*, *plicník*, *jaterník* a *srdečník*. *Bedrník* se považuje za bylinu s magickými účinky na plodnost, vykládá se od *beder*, která byla považována za sídlo plodivé síly (Rejzek 2015: 80). *Plicník*, *jaterník* a *srdečník* by měly být lidovými léky na orgány uvedené v názvech těchto bylin. *Plicník* se v lidovém léčitelství užívá při kašli a zejména při dlouhodobých zánětech plic, *jaterník* při jaterních potížích a *srdečník* při zvýšeném bušení srdce a vysokém krevním tlaku (Grešík 2008: 146).

Obecně do kategorie léčivé funkce jsme zařadili také *lékořici*, kterou lidová etymologie vykládá jako „léčivý kořen“, dále o ní však budeme referovat v kapitole lidových názvů. *Benedikt* získal svůj název pro své silné léčivé a hojivé účinky, jeho lat. předloha *benedictus* znamená požehnaný, z tohoto můžeme usoudit, že byl pro lidové léčitelství významnou bylinou (Machek 1954: 256).

5.1.7 Magické účinky

Další kategorií motivace je motivace na základě magických účinků dané byliny, ty se promítly do názvu *tužebníku*, *úročníku*, *andělíky*, *sedmikrásky*, *černobýlu* a *totenu*. Název *tužebník* odkazuje na nám dnes již neznámé pověrečné praktiky (Machek 1954: 101). *Úročník* byl tradičně používán proti *úroku*, tedy proti *uřknutí*, Sobotka tvrdí, že se odvar z *úročníku* podával např. dobytku, když jej někdo uřknul nebo uhranul, ale i preventivně, aby hospodářská zvířata nemohla být uřknuta (Machek 1954: 318). V názvu *sedmikrásky* je patrné magické číslo sedm, i v jiných jazycích se v názvu tohoto rodu objevuje číslo, jako například v němčině – *Tausendschön*, ve slovanských jazycích se objevuje číslo sto – polsky *stokrotka*, či ukrajinsky *stokrastka*, *stokratka*. Machek nabízí teorii, že základ u Slovanů byl jiný než *krása*. Říká, že tento název patrně vychází z nedoloženého **stokrátka*, kde je *krát* ve smyslu *dva-krát*, výklad tohoto názvu by se tedy vztahoval k lidovému věštění z květin, kdy se otrhávají okvětní plátky hlavně pro otázky týkající se lásky. V ostatních jazycích jsou vysoká čísla v názvu indikátorem toho, že okvětních pláteků je mnoho, avšak u nás bylo

zredukováno na magické číslo *sedm.* (Machek 1954: 237-238). Druhový název *pelyňku* – *černobýl* neodkazuje na černou barvu, ale na jeho magické účinky. Machek uvádí, že jeho jméno znamená, že měl chránit proti úderu blesku. (Machek 1954: 249). Druhový název *krvavce* – *toten* je název tabuový, jeho pravý název se nemohl pronášet, byl tedy nahrazen zájmeny. *Toten* byl „rostlina čarodějná v tom smyslu, že škodila čarodějnicím a chránila před čáry“ (Machek 1954: 107).

Působení magie či vyšší moci je také patrné v názvu *andělíky*, jedná se o léčivou bylinu, u které Sobotka uvádí, že její léčivá síla byla člověku v časech morové epidemie vyjevena právě andělem, o tom svědčí i její latinský název *angelica* (=andělská bylina) (Machek 1954: 321).

5.1.8 Motivace metaforicko-metonymická

V této kategorii bylo využito přenesené pojmenování jednoho pojmu na pojem druhý. Význam je zde přenesen na základě věcné souvislosti, při využití metonymie spolu pojmy souvisí buďto místně, nebo kauzálně (Jelínek, Vepřek 2017).

Metonymie se vyskytuje u *řdesna*, jeho výchozí psl. podoba **nerstnъ* znamená jikry, či rybí potěr, který ryby ukládají právě pod tuto bylinu. U slova *česnek* jsme rovněž zaznamenali příklad metonymie, *česnek* byl odvozen od slova *česat*, a to z toho důvodu, že hlavička česneku je jakoby rozčísnutá na stroužky. U *lopuchu* můžeme pozorovat synekdochu, tedy souvislost části a celku. Lopuch je odvozen od praslovanského slova pro *list* – **loprъ*, nabízíme proto vysvětlení jeho nadměrnými listy, které mohou dosahovat velikosti až do 30 cm, na základě kterých byl pojmenován. Metonymii jsme také identifikovali ve slově *mučenka*, která takto byla pojmenována pro její květy, které připomínají osoby, či nástroje umučení Ježíše Krista.

Následující slova získala své pojmenování na základě vnější podobnosti s jiným předmětem. *Smetánka*⁴ získala své pojmenování, jelikož roní hustou bílou šťávu

⁴ *Smetánku* bychom také mohli zařadit do kategorie motivace podle přítomnosti mléka, ale další takto motivované rostliny v části oficiálních názvů nemáme, proto ji zařazujeme zde.

podobnou smetaně (Machek 1954:233). *Pampeliška* byla pojmenována podle staročeského slova *plěška* (pleš), jelikož vzhled květního lůžka po opadání chmýří může připomínat mnišskou pleš neboli tonzuru (Machek 1954: 233). *Přeslička* byla pojmenována podle přeslice, která přibližuje vzhled protáhlé lodyhy rostliny (Rejzek 2015: 564). Motivace pojmenování u *zemědýmu* není zcela jasná, jedna z teorií, se kterou pracuje Machek, je podobnost s kouřem, či dýmem: „Vane-li vítr přes jeho porost, dělá to dojem, jako by z půdy stoupal dým.“ (Machek 1954: 56). Přenesení významu je rovněž patrné v názvu *máčka*. Staré rostlináře v minulosti nazývaly *máčku* také jako *kotvici*, jelikož slovo *kotvice* označovalo třírohé špičaté železo naličené na zloděje. Bylina byla označována tímto názvem, jelikož se její okolíky rovnaly velikostí právě oněm železům. U všech jižních Slovanů *mačka* znamená i lodní kotvu a u nás chápeme *mačku* jako *kočku*, oficiální název *máčka* byl tedy zaveden z toho důvodu „že se její okolíky, opatřené dlouhými ostny, také lehce zabodnou do čehokoli a jen nesnadno se dají odstraniti, zrovna tak jako drápy kočičí nebo jako ona železa“ (Machek 1954: 154-155). Do této kategorie bychom také mohli zařadit *řebříček* a *měsíček*.

5.1.9 Výskyt

Motivací pro pojmenování následujících bylin bylo místo jejich výskytu. *Lnice* byla pojmenována podle *lnu*, jelikož nejčastěji roste právě mezi *lnem* (Machek 1954: 69).

Pískavice byla Preslem přejata z chorvatštiny, v základu chorvatského slova *pjeskawica* je *písek*, Machek tvrdí, že podle toho, že roste na písčítých březích (Machek 1954: 120). Podle výskytu byla v původní řečtině pojmenována i *petržel*, kde *petrosélmon* doslova znamená „skalní celer“.

5.1.10 Využití

Další motivační kategorií je využití, to, pro co se bylina využívala a jakým způsobem se využívala, se promítlo do jejího názvu. *Mydlice* byla pro svůj vysoký obsah saponinů v kořeni využívána k praní jako *mýdlo*, podle něhož byla také pojmenována (Machek

1954: 80). Způsob zpracování se promítl do názvu *kopřivy*, její praslovanský název **kopriva*, nebo **kropiva* je spojován se slovesem *kropit*, tedy *přelévát vroucí vodou*, protože byla *kopřiva* tímto způsobem zpracovávána.

Původní název *levandule* – *lavendula* je odvozen od latinského slova *lavare*, tedy „mýt“, *levandule* totiž byla využívána jako vonná přísada do koupele. *Tymián* ve svém původním řeckém jazyce vznikl ze slova *thýmós*, což je označení pro dým, *tymián* se totiž používal při zápalných obětech pro svou výraznou vůni.

5.1.11 Nezařazené

Některé další byliny by bylo možno také rozřadit do dalších kategorií, ale protože by v nich vystupovaly samostatně, rozhodli jsme se je zmínit v této skupině. Dalšími kategoriemi by mohly být např. názvy motivované lidovou pověstí (*mateřídouška*), časem výskytu (*prvosenka*) nebo pranostikou (*chudobka*). Dalšími nezařazenými jsou *sporyš*, *pohanka*, *bazalka*.

Mateřídouška vznikla na základě lidové pověsti o předčasně zemřelé matce, převtělené do této byliny. Tato pověst je rovněž tematizována v Erbenově básni *Kytice*. O starobylosti a rozšířenosti této pověsti může svědčit i střlat. název *matris animula*, či obdobné názvy ve slovanských jazycích: r. *mátkina dúška*, slk. *dúška materina* (Rejzek 2015: 406). Podle času výskytu/kvetení byla pojmenována *prvosenka*, podle p. *prvo* a *wiosna* (jaro), jedná se totiž o jednu z nejčasnějších jarních bylin. Druhový název *sedmikráska* – *chudobka* byl vytvořen na základě lidové pranostiky, která říká, že *urodí-li se z jara sedmikráska ve velkém množství, nastane hladový rok* (Machek 1954: 238).

Název *sporyš* byl odvozen od slova *sporý*, jelikož kvítka této byliny jsou drobná a četná (Machek 1954: 192). Název *pohanka* je odvozen od slova *pohan*, a to z toho důvodu, že k nám byla tato bylina rozšířena v 15. století pohanskými Tatary. Název *bazalka* pochází z řeckého *basilikón*, což znamená „královská rostlina“, motivaci tohoto názvu neuvádí Machek ani Rejzek, můžeme se jen domnívat, že důvodem může být její vůně, či využití jako koření.

5.1.12 Shrnutí

Vymezili jsme 10 motivačních kategorií pro přiblížení toho, čím byly názvy bylin motivovány. Zjistili jsme, že nejpočetnější kategorií je kategorie podle léčebných účinků, takto bylo motivováno 16 slov. Tento výsledek mohl být očekávaný, jelikož jsme čerpali názvy z publikací, které se zaměřují právě na léčivé byliny, dále se ale domníváme, že to také může být ukazatelem toho, že léčivé vlastnosti bylin byly pro tehdejšího člověka velmi důležité a často byly byliny pro tento účel využívány. Druhou nejpočetnější kategorií je kategorie podle tvaru byliny, takto bylo motivováno 14 slov, což může vypovídat o tom, že jako první si na rostlinách všimneme jejich vzhledu a až následně poznáváme, pro co mohou být využity, často mají byliny jeden signifikantní, nepřehlédnutelný znak, na jehož základě jsou poté pojmenovány. Další hojně zastoupenou kategorií je kategorie metaforicko-metonymická, v této kategorii jsou však také byliny pojmenovávány podle svého vzhledu, který může připomínat jiný objekt reality. Z tohoto můžeme usoudit, že nejčastějšími příznaky, na základě kterých jsou byliny pojmenovány, jsou buďto jejich vzhled, protože je to první věc, které si na bylině všimneme, nebo jejich léčivý účinek, protože pro tuto vlastnost se byliny nejčastěji využívaly/využívají.

5.2 Motivace lidových názvů

V této kapitole se budeme zabývat motivací lidových názvů bylin v kontrastu s jejich oficiálními názvy. Zajímat nás budou hlavně případy, kde je rozdílná motivace u obou názvů. Pro jednu bylinu často existuje více lidových názvů, jelikož měla rostlina více signifikantních znaků, měla různé využití ať už léčebné, či jiné a některé tyto atributy se poté promítly do lidových pojmenování.

Mnohé lidové názvy souvisí s názvy oficiálními a často mají také totožnou motivaci, příkladem může být *mydlice* a její lidové názvy *mýdlový kořínek*, *sapín* či *mydelník*. Motivací pro *čekanku* a její lidový název *pocestník* byl její častý výskyt na krajích cest, z toho vychází její další pojmenování *hanička*, tento název osvětluje botanik V. G. Rubcov (1990: 54) následovně: „Podél prašných cest čekají trpělivě na naši

pozornost čekanky s jasně modrými květy, které byly v minulosti přirovnávány k smutným očím děvčete, očekávajícího návrat milého z dlouhé vojenské služby.“

Dále lidové názvy také odrážejí léčebné účinky jako názvy oficiální (*kostival: celikový/celníkový kořen, svalník*), (*jitrocel: ranocel, celník hojilek*) modifikují oficiální, či latinský název (*heřmánek: kamilky, marunka, rumánek; kontryhel: alchemilka*), případně zdrobňují oficiální název (*andělíka: anjelička; řepík: řepíček*).

Lidové názvy byly čerpány z příručky *Zelená lékárna* (1990), kde jsou tyto názvy uvedeny u odpovídajících bylin.

5.2.1 Podobnost se zvířetem

Mnohé lidové názvy byly motivovány podobností rostliny a částí těla nějakého zvířete, motivace oficiálních názvů je přitom zcela odlišná. Jedná se o *diviznu* a její lidový název *psí ocas*, který zřejmě vychází z podoby její vysoké lodyhy, *jitrocel* získal své lidové názvy *myší ouško* a *volský jazyk* pro jeho dlouhé a zužující se listy, pro podobu svých úzkých listů byl rovněž lidově pojmenován *řebříček* jako *myší ocásek*, *husí jazyček* a *kočičí ocas*. Ze vzhledu svých mohutnějších, dlanitých listů byly odvozeny lidové názvy *podbělu* – *koňské kopyto*, *podkova* a *kontryhelu* – *husí nožka*. Lidový název *lnice* je *ovčí hubičky*, který zřejmě lnice získala pro vzhled svého početného květenství.

5.2.2 Dedikace svatým

O léčivých a magických účincích *třezalky* jsme již referovali v kapitole Motivace léčebnými účinky, tato její funkce se však promítla i do jejích lidových názvů dedikovaných různým světcům. Jelikož *třezalka* měla zahánět různé zlé síly, říkalo se jí lidově *kvítí Panny Marie* (Machek 1954: 148), jejími dalšími lidovými názvy jsou *svatojánská bylina* a *bylina sv. Jana*, během svatojánské noci by totiž měla nabýt nejmoc své síly.

Dalším světcem je sv. Petr, podle kterého byla lidově pojmenována *čekanka* jako *koření sv. Petra*, P. Sobotka vysvětluje tento název pověrou, „že čekanka na sv. Petra utržená zjedná lásku té osoby, které se čekankou dotkneš“ (Sobotka 1879: 253).

Další rostlinou související se sv. Petrem je *prvosěnka*, lidově *petrklič*. Sobotka (1879: 273-274) zde nabízí vysvětlení, že jak již ukazuje lidové jméno byliny, je to klíč, kterým sv. Petr otvírá jaro. Sv. Petr bývá interpretován i jako nástupce pohanského Peruna a klíč sv. Petra je symbolem Perunova blesku, čemuž by odpovídala i žlutá barva a celá podoba rostliny. S touto pověrou, že „petrklič otvírá cestu ke skrytým pokladům“ pracuje i Machek (1954: 172), a podle Sobotky jsou tyto skryté poklady dary přírody, které na jaře z lůna matky země začínají vystupovat na světlo. Ne zcela odlišnou teorii podává i Grešík: „Lidový název petrklič odkazuje na údajnou schopnost prvosenky otvírat skály s pokladem (lat. petrus – skála).“ (2008: 123). Jednotícím prvkem je tedy fakt, že se jedná o jednu z prvních jarních bylin, která otvírá nové roční období, s výše uvedenými výklady koresponduje i oficiální název přejatý Preslem z polštiny. Podle sv. Petra byla pojmenována i *divizna* – *Petrova hůl*, Sobotka zmiňuje, že žluté květy divizny byly považovány za symbol blesku, (254) když tedy uvážíme předešlý výklad o souvislosti atributu sv. Petra a pohanského boha Peruna, může se jednat jak o Petrovu hůl, kterou připomíná vysoká lodyha, ale i o Perunův blesk.

5.2.3 Podobnost s jinou rostlinou

Další byliny byly lidově pojmenovány podle jiné rostliny, která danou bylinu připomínala svým vzhledem. Jedná se o *fenykl*, lidově *vlašský kopr*, či *sladký kopr*, obě rostliny jsou z čeledi miříkovitých, kde má většina rostlin podobnou stavbu s bohatě členěnými listy a květy. Do stejné čeledi slézovitých patří rovněž *proskurník* a *ibišek*, *ibišek* je tedy lidový název *proskurníku*, obě rostliny jsou si značně podobné, rozdíl je v klasifikaci *proskurníku* jako byliny a *ibišku* jako dřeviny. Pro podobnost listů s listy *konopí* byl lidově pojmenován *řepík* jako *konopěvec*. Pro svou podobnost s *mátou* byla lidově pojmenována *meduňka* jako *planá máta*, obě rostliny jsou podobně bohatě

olistěné, *meduňka* však pozbývá silné mentolové mátové chuti. *Vachta* svými listy připomíná listy *jetele*, z toho důvodu jsou jejími lidovými názvy *hořký jetel* a *vodní jetel*. *Hořký* z toho důvodu, že jsou v listech této byliny obsaženy hořčiny, a *vodní* proto, že je *vachta* bahenní rostlina.

5.2.4 Barva

V kontrastu s motivací svého oficiálního názvu jsou i lidové názvy *jablečniku* a *pelyňku*, které byly motivovány barvou rostlin. *Pelyněk* získal své lidové pojmenování *stříbrník* pro svou zeleno-šedavou barvu. *Jablečnik* získal svůj lidový název *bílá buřina* díky svým bílým kulovitým květenstvím a svůj další lidový název *zelená šedivka* pro barvu svých listů.

5.2.5 Motivace metaforická

Pozoruhodnou kategorií je motivace na základě podobnosti byliny s jiným předmětem kontrastující se zcela odlišnou motivací oficiálního názvu. Příznaky těchto rostlin viditelné na první pohled byly pro danou rostlinu zřejmě tak signifikantní, že právě na základě nich vznikla jejich lidová pojmenování, domníváme se, že zřejmě vznikla pro lepší rozlišení a určení daných bylin.

Lidové pojmenování *lopuchu – knoflíky* zcela jasně odkazuje na jeho kulatá plodenství, která se často přichycují k šatům či srsti zvířat. Na tuto vlastnost plodů *lopuchu* ukazuje i jeho další lidový název *lapáčky*.

Dalším zajímavým lidovým názvem *kontryhelu* je *rosička*, na listech kontryhelu se totiž objevuje kapka rosy, která se také často znázorňuje na kontryhelu v mnohých herbářích. Tuto kapičku rosy neboli „nebeskou vodu“ z listů kontryhelu sbírali středověcí alchymisté při hledání kamene mudrců a při pokusech vyrobit zlato (Dugas 2013: 30). Vědecké jméno *alchemilla* dostal kontryhel právě po alchymistech (Grešík 2008: 75).

Plicník získal svá lidová pojmenování *korálky* a *nevlastní sestry* díky svým pestrobarevným květům. Květy rozkvétají postupně, proto na jednom květenství

můžeme nejprve pozorovat růžovou, poté fialovou a při odkvětu modrou barvu (Rubcov 1990: 206).

Na podobu *třezalky* upozorňuje už její druhový název *tečkovaná*, její listy jsou totiž poseté drobnými červenými tečkami – žlázkami obsahujícími barvivo hypericin, zvané také krev sv. Jana. Díky tomuto červenému barvivo získala *třezalka* svůj lidový název *krevníček* a díky červeným tečkám *prostřelenec* (Rubcov 1990 :270).

5.2.6 Vlastnost

Vlastnost dané byliny figurovala jako motivace už u názvů oficiálních, u názvů lidových má také svou nezastupitelnou roli, jelikož se objevuje hlavně u názvů přejatých, či neprůhledných. Lidový název odkazující k vlastnosti dané byliny byl jistě důležitým upřesňujícím a určujícím prvkem pro laického/lidového uživatele bylin.

Lidový název *puškvorce* – *nejedlík* může dnešnímu čtenáři signalizovat, že není radno puškvorec užívat vnitřně, to je ovšem mnohými bylináři vyvráceno, puškvorec má totiž v lidovém léčitelství bohaté využití. Pojmenování *nejedlík* zřejmě znamená, že je určen právě pro „nejedlíky“, jeho nejvýznamnější použití je právě při žaludečních potížích a nechutenství (Rubcov 1990: 237). Případně název *nejedlík* může poukazovat na kořenitou až palčivě hořkou chuť čaje z této byliny.

Lidový název *přesličky* je *šmirglová tráva*, který *přeslička* zcela jistě získala pro drsnost svého povrchu, stejně jako je tomu u brusného papíru neboli „šmirglu“.

Jak již bylo zmíněno výše, východiska dnešního slova *máta* pocházejí z neznámého středomořského jazyka, je to tedy slovo neprůhledné a jen těžko zde můžeme hledat, proč se nazývá právě takto. Běžnému uživateli jazyka tedy slovo *máta* nic nenapoví, avšak její lidové názvy *větrová bylina* či *větrové koření* poukazuje na její charakteristickou mentolovou vůni a chladivou chuť čaje z této byliny.

O *lékořici* a její lidové etymologii již bylo pojednáno výše, i zde můžeme pozorovat potřebu po upřesnění a větší průhlednosti názvu pro pochopení obyčejného uživatele bylin. Lidovým názvem *lékořice* je *sladké dřevo*, který hned prozradí její sladkou chuť. Tato její vlastnost je patrná i ve východisku tohoto slova, v řeckém *glykýrrhiza*, doslova *sladký kořen*, z *glykýs* (sladký) a *rhíza* (kořen).

5.2.7 Využití

Pro naše předky bylo používání bylin snad mnohem častější a důležitější než pro nás, využití bylin bylo často na denní bázi, ať už využití léčebné, magické, či pro jinou denní potřebu. Proto se jejich dané upotřebení promítlo i do lidových názvů.

Lidový název *lnu – trhovníček* odkazuje k faktu, že byl len hojně využíván jako přadná a olejná rostlina a jako tato komodita se často prodával na *trzích*. Jak už napovídá oficiální název *divizny*, jedná se skutečně o divotvornou bylinu s rozsáhlým využitím, své další lidové názvy *svicen*, či *svíce královská* získala pro svou funkci, kdy se její vysoké lodyhy často využívaly jako svícny či pochodně. Tyto pochodně se dříve nosily v pohřebních průvodech, protože divizna měla údajně zahánět zlé duchy (Curtis 2012: 127). Kromě léčivého využití, které je patrné v názvu *průtržníku*, se tato bylina také využívala jako prací prostředek pro svůj vysoký obsah saponinů, z toho důvodu má *průtržník* lidový název *husí mýdlo*.

5.2.8 Přítomnost mléka

Pokud rostlina po poranění roní bílé mléko, často se to promítne do jejího oficiálního či lidového názvu. Oficiální název *smetánka* jsme v předešlé kapitole zařadili do kategorie metaforické motivace, jelikož se více rostlin s takto motivovaným názvem ve vzorku nevyskytlo. Co se týče lidových názvů, objevili jsme dva takto motivované názvy, a to již zmíněnou *smetánku* – lidově *mličí* a *vlaštovičnik* – lidově *hadí mličí*.

5.2.9 Shrnutí

Na naši otázku, *jak a proč* vznikají lidové názvy, jsme našli odpověď u M. Dokulila a J. Rejzka. Dokulil tvrdí, že v příznamech rostlin, které slouží pro motivaci jejich pojmenování (barva, tvar, využití, ...), není jasná hierarchie a v určitých relacích může vstoupit do popředí ten či onen příznak rostliny, podle kterého bude potom rostlina pojmenována. V lidových názvech je tato neurčená hierarchie příznaků jasně zřetelná, mohli jsme si jí povšimnout právě když se motivace oficiálního názvu zcela lišila od motivace názvu lidového.

V oficiálním názvu je často velmi signifikantní znak, který danou bylinu vystihuje, ať už jde o její vzhled, který je na první pohled patrný, nebo o její důležitou léčivou funkci. Rostlina však těchto znaků může mít několik, a proto spolu s oficiálními názvy koexistují názvy lidové, které postihují další významné znaky rostliny, které jsou důležité např. pro identifikaci rostliny nebo například pro upřesnění jejího využití.

Další důvod pro vznik lidových názvů jsme našli v publikaci *Lidová etymologie v češtině* Jiřího Rejzka. Rejzek tvrdí, že mluvčí mají přirozenou tendenci měnit značková slova v popisná, měnit slova neprůhledná v průhledná a dále říká, že lidová etymologie je „jakýmsi „protestem“ uživatelů jazyka proti arbitrarnosti jazykového znaku“. Mluví zde sice o lidové etymologii, tato tvrzení však mohou být platná i u tvoření lidových názvů (Rejzek 2009: 21-22).

Domníváme se, že mnoho lidových názvů vzniklo jako paralela k oficiálním názvům právě u neprůhledných, značkových slov. Tyto názvy mohly být jak domácí, tak i přejaté. Příkladem domácího značkového slova může být *len* a jeho lidový název *trhovniček*, který upřesňuje využití této byliny. Příkladem přejatého slova může být *vachta*, jejíž pojmenování nic o vlastnostech byliny neprozradí, proto snad vznikly její lidové názvy *hořký* a *vodní jetel*, které upozorní na vzhled této byliny a usnadní její určení.

6 SLOVOTVORBA

V následující kapitole se budeme zabývat slovotvornou analýzou slov z našeho materiálu. M. Dokulil říká, že k tomu, abychom mohli provést slovotvornou analýzu, musí být dané slovo motivované, tedy svou formou by mělo odkazovat k určitému obsahu a jeho význam můžeme objasnit pomocí motivujícího slova. „Existuje-li aspoň jedno takové slovo, které může fungovat jako slovo základové, lze dané slovo považovat za odvozené z tohoto slova.“ Pokud je slovo fundováno jedním základovým slovem, jedná se o slovo odvozené a jeho význam lze vždy vyvodit z významu daného základového slova. Pokud je slovo fundováno více slovy, jedná se o slovo složené, a rovněž lze jeho význam vyvodit z významu jeho základových slov (Dokulil 1962: 126).

Hauser v *Nauce o slovní zásobě* říká, že v češtině jsou uplatňovány dva základní způsoby tvoření slov, a to sice odvozování a skládání (Hauser 1980: 112). V následující kapitole jsme tedy rozdělili názvy bylin podle způsobu, kterým byly utvořeny, na slova odvozená a složená. V případě slov složených jsme názvy rozdělili na kompozita vlastní a nevlastní. Některá kompozita však byla vytvořena jak skládáním, tak i odvozováním, a proto se jim věnujeme i v části o odvozování.

Slova odvozená jsme rozdělili na základ a formant, základem je vždy slovo, ze kterého je patrný určitý příznak byliny, díky kterému takto byla bylina pojmenována a které byly popisovány v kapitole motivace. V této kapitole se budeme zabývat dalšími faktory, které se podílely na vzniku názvů, a tím jsou formanty, které byly k odvození použity. Do následující analýzy řadíme pouze slova, kde je možno tyto formanty bezpečně identifikovat, a slova, která jsou evidentně motivovaná, například se nebudeme zabývat slovem *kopretina*, protože nevíme, od čeho bylo toto slovo odvozeno.

6.1 Odvozování

Nový encyklopedický slovník češtiny definuje odvozování neboli derivaci jako základní způsob tvoření slov, při kterém se na základě motivujícího slova tvoří slovo odvozené

za pomoci slovotvorného formantu (Rusínová 2017). Těmito formanty mohou být přípony, předpony či koncovky, odvozená slova z našeho vzorku však byla dotvořena primárně příponami, proto se níže budeme věnovat druhům přípon, jež byly nejčastěji při odvozování použity.

Odvozování byl nejčastější způsob, jakým byla slova z našeho vzorku utvořena, bylo jím vytvořeno celkem 64 názvů bylin. Pro bezpečné určení užitých sufixů jsme využívali internetový *Slovník afixů* Ústavu pro jazyk český.

6.1.1 Přípona *-k(a)*

Nejproduktivnější příponou feminin byla *-k(a)*, kde *(a)* zastupuje soubor koncovek vzoru žena. Tato přípona se ukázala jako obzvláště polyfunkční, v našem materiálu sloužila jak k odvozování od substantivních a slovesných slovotvorných základů, tak i k odvozování od slov přejatých. Dále zde sloužila jako přípona deminutivní, je rovněž paralelou k mužské deminutivní příponě *-ek* a také byla využita pro přechylování. Celkově jsme vypočetli 18 názvů, ve kterých byla použita přípona *-k(a)*.

Přípona *-k(a)* byla využita ke zdrobnění ve slovech *smetánka* (od základu *smetana*), *přeslička* (od základu *přeslice*), *violka* (z lat. základu *viola*), *chudobka* (od základu *chudoba*), *majoránka* (z latinského základu *maiorana*, které bylo do češtiny přejato přes německé *Majoran*, to bylo následně přechýleno a zdrobněno příponou).

Od slovesného základu byla odvozena *čekanka* a *mučenka*. *Čekanka* je výpůjčkou z latiny, v češtině však pro svou vlastnost růstu na okrajích cest byla přikloněna ke slovesu *čekat*. *Mučenka* je přeloženým názvem latinského *Passiflora* (trpící rostlina), v češtině bylo k překladu využito sloveso *mučit* a slovo bylo stejně jako *čekanka* dotvořeno příponou *-k(a)*.

Ze substantivního slovotvorného základu byla odvozena *andělka* od slova *anděl* a *meduňka* od slova *med*.

Přípona *-k(a)* byla také využita pro přechýlení z rodu mužského, přípona se zde připojila za slovotvorný základ. Je to patrné ve slově *pohanka*, která vznikla

přechýlením slova *pohan*, a ve slově *saturejka*, které se dříve používalo pro tuto bylinu v mužském rodě, později však bylo také přechýleno.

Přípona *-k(a)* se rovněž vyskytuje ve slovech *kokoška* (která je však odvozena ze slova již obsahující tuto příponu – *kaška*), stejně tak *pampeliška* (odvozena ze slova *pléška*), dále *bazalka*, *bažanka* a v kompozitech *mateřídouška*, *prvosenka* a *sedmikráska*.

6.1.2 Přípona *-ník*

Nejčastější příponou maskulin byla přípona *-ník*, která se celkově v materiálu vyskytla jedenáctkrát u slov vzoru *hrad*. Zajímavou sémantickou skupinu tvoří slova *bedrník*, *jaterník*, *srdečník* a *plicník*. Všechna tato slova jsou odvozena od kořene, kterým je v tomto případě část těla, či orgán, a jsou zakončena shodnou příponou *-ník*. Ve všech čtyřech slovech se v základu slova vyskytuje část lidského těla, kterou by podle lidového léčitelství měly tyto rostliny léčit.

Shodnou příponou jsou také zakončena slova *vlaštovičník* (od kořene *vlaštovka*), *proskurník* (od kořene *proskurá*), *jahodník* (od kořene *jahoda*), *jablečník* (od kořene *jablko*), *lžičník* (od kořene *lžice*), *průtržník* (od kořene *průtrž*) a *úročník* (od kořene *úrok*).

6.1.3 Přípona *-ec*

Přípona *-ec* se vyskytuje v našem případě u souboru neživotných maskulin vzoru *stroj*, tato přípona byla celkově zastoupena v sedmi názvech.

Slovo *hořec* je sestaveno z kořene *hoř-* (od slova *hořký*) a přípony *-ec*. *Popenec* byl odvozen od slovesného slovotvorného základu (*popínat*) a byl rovněž dotvořen totožnou příponou. Tato přípona se vyskytuje také v kompozitu *ostropestřec*, jeho druhá část byla odvozena od adjektiva *pestrý* a byla dotvořena příponou. *Puškvorec* je slovem přejatým, zakončení původního německého slova *Brustwurz* bylo přikloněno k příponě *-ec*. *Kosatec* byl odvozen od substantiva *kosa* a dotvořen příponou *-ec*. Z polského *karbieniec* byl přejat *karbinec* spolu se zachovanou příponou *-ec*. Přípona *-ec* byla také připojena k adjektivu *krvavý* pro vytvoření názvu *krvavec*.

6.1.4 Přípona *-ek*

Další frekventovanou příponou byla přípona *-ek*, která se ukázala jako značně polyfunkční a celkově bylo touto příponou vytvořeno 6 slov vzoru hrad. Přípona *-ek* je v češtině nejčastěji využívaná pro tvoření deminutiv, o něco řidší zastoupení má přípona *-ík* a bylo tomu tak i v našem případě.

Identifikovali jsme 3 názvy utvořené zdrobňením základového slova příponou *-ek*. Prvním z nich je *měsíček*, který byl odvozen ze substantiva *měsíc*. Dalším slovem utvořeným obdobným způsobem je *heřmánek* odvozený od vlastního jména *Heřman*, které bylo dále zdrobňeno příponou *-ek*. Deminutivem je také název *řebříček*, který byl příponou *-ek* odvozen od substantiva *žebřík*.

Příponou *-ek* byla také zakončena slova *česnek*, *pelyněk* a *libeček*, *Libeček* byl přejat z německého *libestecke*, kde byla druhá část tohoto německého slova přizpůsobena české zdrobňující příponě. (Rejzek 86- etym)

6.1.5 Přípona *-ic(e)*

Slov se zakončením na příponu *-ic(e)* bylo 6 feminin vzoru růže, jedná se o *bukvici*, *komonici*, *lnici*, *lékořici*, *mydlici* a *pískavici*. *Komonice* byla odvozena od substantiva *komoň*, *lnice* od substantiva *len*, *mydlice* od substantiva *mýdlo*. *Lékořice* byla z latiny zprostředkována do češtiny německými názvy *lekerize*, *lakerize* a tak bylo slovo přizpůsobeno české příponě *-ic(e)*. *Bukvice* byla odvozena z adjektiva *bukový*. Přípona *-ice* je také obsažena v přejatém slově *pískavice*, které bylo přejato z chorvatského *piskavica*.

6.1.6 Přípona *-ík*

Příponou *-ík* byla zastoupena tři maskulina vzoru hrad – *kozlík*, *řepík* a *kuklík*. *Kozlík* byl utvořen zdrobňením základového slova *kozel*, podle kterého byla bylina pojmenována. *Řepík* byl rovněž dotvořen příponou *-ík* po jeho odvození od praslovanského slova **rěpiti* (přichytit, uchopit). Slovo *kuklík* vzniklo od slova *kukla* a bylo dotvořeno příponou *-ík*.

6.1.7 Přípona *-el*

Přípona *-el* nebyla v našem vzorku příliš frekventovaná, byla zastoupena dvěma neživotnými maskuliny vzoru stroj – *svízel* a *kontryhel*.

Svízel souvisí se slovesem *vázat*, od kterého bylo zřejmě utvořeno. Dalším slovem zakončeným na příponu *-el* je *kontryhel*, to bylo při vypůjčení z německého názvu *Gunderheil* přizpůsobeno této české příponě.

6.1.8 Přípona *-av(a)*

Tato přípona byla využita dvakrát pro feminina vzoru žena. Od substantivního základu bylo příponou *-av(a)* odvozeno slovo *pupava*, motivace tohoto slova je nejasná, my však podáváme domněnku, že by tento název mohl být odvozen od *pup* ve smyslu *pupen*, či od *poupěte*. Dále jsme tuto příponu identifikovali v přejatém slově *žindava*, kde tento sufix nemá slovo tvornou funkci, ale bylo ho využito k adaptaci tohoto slova do češtiny, a to z německého slova *Sindawe*.

6.1.9 Přípona *-izna*

Tato přípona užívaná pro feminina vzoru žena není v češtině příliš častá, a i v našem vzorku se vyskytla pouze jednou. Přípona *-izna* byla využita ve slově *divizna*, které je odvozeno od kořene *div-*.

6.1.10 Přípona *-n(a)*

V češtině hojně užívaná přípona pro feminina vzoru žena *-n(a)* byla v našem materiálu zastoupena pouze slovem *mochna*, které bylo přejato z ukrajinštiny a je odvozeno od substantiva *mech* (*moch*).

6.1.11 Přípona *-iv(a)*

Tato přípona byla v našem vzorku využita jednou pro femininum vzoru žena, a to ve slově *kopřiva*.

6.1.12 Přípona -il

Přípona *-il* byla v našem materiálu použita pouze jednou pro neživotné maskulinum vzoru hrad – *rozrazil*, tento název vznikl z příčestí činného slovesa *rozrazit*.

6.1.13 Přípona -ýš

Přípona *-ýš* byla použita pouze jednou pro neživotné maskulinum vzoru stroj – *sporyš*, tento název vznikl z adjektiva *spory*.

6.1.14 Přípona -ovka

Přípona *-ovk(a)* byla použita pouze jednou, a to pro femininum vzoru žena – *vrbovka*. *Vrbovka* byla odvozena příponou *-ovka* od substantiva *vrba*.

6.1.15 Přípona -ucha

Přípona *-ucha* byla použita pouze jednou, a to pro femininum vzoru žena – *čermucha*. Tento název byl odvozen příponou *-ucha* od adjektiva *černý*.

6.1.16 Přípona -avka

Přípona *-avka* byla použita pouze jednou, a to pro femininum vzoru žena – *hluchavka*. *Hluchavka* byla odvozena příponou *-avka* od adjektiva *hluchý*.

6.1.17 Přípona -alka

Přípona *-alka* byla použita pouze jednou, a to pro femininum vzoru žena – *třezalka*. Tento název vznikl odvozením příponou *-alka* od slova *třes*, či *třást se*.

6.1.18 Přípona *-án*

Přípona *-án* byla použita jen jednou, a to pro maskulinum vzoru hrad – *tymián*. Tato přípona zde byla využita k adaptaci přejatého substantiva.

6.2 KOMPOZITA

Dalším slovotvorným způsobem, uplatněným při tvoření názvů bylin byla kompozice. Kompozice jako slovotvorný způsob není v češtině až tak častá jako například v němčině, hojněji se však vyskytuje právě v odborných názvech, jako tomu bylo u našich botanických názvů. Z celkového materiálu slov vyvstalo 15 kompozit, z toho 8 ve slovech domácích, 5 složených kalků a 2 ve vypůjčených slovech.

Podle *Nového encyklopedického slovníku češtiny* je kompozitum slovo vytvořené spojením dvou slovotvorných základů a podle způsobu vytváření nových kompozit rozlišujeme vlastní a nevlastní kompozita. Nevlastní kompozita vznikla pouhým sloučením slov bez změny tvaru a můžeme je bez formálních změn rozdělit zpátky na slova, ze kterých vznikla. Naopak vlastní kompozita jsou tvořena z upravených slovních základů (Bozděchová 2017).

6.2.1 Kompozita vlastní

Vlastních kompozit jsme identifikovali 11, jednalo se o kalky, které byly přeloženy z kompozit původního jazyka: *dobromysl* z německého *Wohlgemut*, *kostival* podle střhn. *beinwelle* a *zlatobýl*, utvořený z latinského spojení *virga aurea* (zlatý prut), domácími složeninami jsou *černobýl*, *jitrocel*, *lichoreřišnice*, *sedmikráska*, *podběl* a *všedobr*, přejatými složeninami jsou *ostropestřec* a *prvosenka*.

6.2.2 Kompozita nevlastní

Nevlastních kompozit jsme zaznamenali 4, jednalo se o 2 kalky – *zemědým*, utvořený buď překladem latinského *fumus terrae* nebo německé složeniny *Erdrauch* a *zeměžluč*, která vznikla přeložením latinského *fel terrae*, domácí nevlastní kompozita jsme identifikovali 2, a to sice *mateřídoušku* a *toten*. Chtěli bychom upozornit na stavbu

názvu *toten*, jedná se totiž o spojení dvou zájmen, jelikož se v minulosti nemohl nahlas pronášet jeho pravý název, byl nahrazen zájmeny.

6.3 Rozdělení podle rodu

Pro komplexní analýzu našeho materiálu jsme názvy bylin také rozřadili podle rodu. Zjistili jsme, že pro pojmenování této specifické sémantické skupiny jsou nejčastěji využívána maskulina, poté feminina. Neutrum se v našem materiálu vyskytuje jen jednou, a to v případě *rdesna*. Maskulina byla zastoupena 54krát, a to nejčastěji vzorem hrad (44) a o poznání méně vzorem stroj (10). Feminin se vyskytlo 45, nejfrekventovanějším vzorem byla žena (34), dále růže (8) a nakonec píseň/kost (4).

6.4 Shrnutí

Nejčastějším slootovorným způsobem, jakým byla utvořena slova z našeho materiálu, bylo odvozování, celkově takto bylo utvořeno 63 názvů bylin. Můžeme říci, že odvozování je pro pojmenovávání bylin typické, jelikož je v názvu využit příznak, který charakterizuje danou bylinu, a dále je slovo odvozeno příponou. Celkově bylo využito 18 druhů přípon, nejčastěji využívanou příponou pro feminina byla přípona *-k(a)*, která byla využita 18x a pro maskulina přípona *-ník*, která byla využita 11x. Dalšími často užívanými příponami byly přípona *-ec* (7), *-ek* (6), *-ice* (6), *-ík* (3), *-av(a)* (2), *el* (2). Přípony *-izna*, *-n(a)*, *-iv(a)*, *-il*, *-ýš*, *-ovka*, *-ucha*, *-avka*, *-alka* a *-án* měly vždy jen jednoho zástupce.

Kompozicí bylo vytvořeno 15 názvů, 4 kompozita nevlastní a 11 vlastních. 5 slov bylo utvořeno jak kompozicí, tak i derivací, jednalo se o *lichoreřišnici*, *mateřídoušku*, *sedmikrásku*, *ostropestřec* a *prvosenku*.

Dále jsme identifikovali 21 nemotivovaných, neprůhledných slov. U těchto značkových slov jsme se nemohli zabývat jejich slootovornou stavbou, často se jednalo o stará slova, jako například *len*, či *pýr*, případně šlo o slova přejatá, jako například *anýz*, či *smil*.

7 Závěr

Cílem této práce byla etymologická analýza souboru lexikálních jednotek, které označují léčivé byliny v češtině. Celkově bylo analyzováno 96 názvů bylin, analyzován byl jejich původ, motivace a slovtvorba.

Při etymologické analýze jsme nejprve názvy rozdělili na slova domácí a na slova, ve kterých je patrný vliv cizích jazyků. Z celkového počtu vyvstalo 55 slov domácích a 42 slov, která byla buďto přejata nebo přeložena, v případě kalků, z cizích jazyků. Jazykem, ze kterého bylo přejato, či přeloženo nejvíce slov, byla latina (17). Dále se pro názvy čerpalo z němčiny (11), slovanských jazyků (10) a z řečtiny (7).

V kapitole o původu jsme také zohledňovali vliv lidové etymologie na výslednou podobu slova, ta působila ve čtyřech slovech. Výrazný vliv na zavedení pevných názvů rostlin měl v 19. století J. S. Presl, jeho stopa je v našem souboru patrná ve 21 slovech, která buďto sám vytvořil, přejal z cizích jazyků, nebo stanovil jako oficiální.

Dále jsme se zabývali motivací názvů bylin, zajímalo nás, proč dané byliny získaly právě onen název. Stanovili jsme 10 motivačních kategorií: motivace chutí, zvířetem, barvou, tvarem, vlastností, léčebnými účinky, magickými účinky, výskytem, využitím a motivací metaforicko-metonymickou. Zjistili jsme, že nejvíce názvů bylo motivováno léčivými účinky a tvarem. To, že bylo nejvíce názvů motivováno léčivým účinkem byliny, může být dáno tím, že jsme čerpali názvy z publikace, která se zabývá léčivými bylinami, ale také tím, že pro dřívějšího uživatele jazyka byly léčivé účinky bylin důležitým aspektem, a proto se promítly i do jejich pojmenování. Vysoké zastoupení v kategorii motivace tvarem můžeme vysvětlit tím, že vzhled rostliny je první věc, které si na ní všimneme, a námi analyzované byliny mají často určitý signifikantní příznak, který bylinu odlišuje od jiných, proto se promítl do jejího pojmenování pro lepší určení byliny.

Při analýze motivace lidových názvů jsme zjistili, že pokud má rostlina více příznaků, které ji odlišují od ostatních bylin, často se jeden z příznaků vyskytuje v oficiálním

názvu a druhý v názvu lidovém. Dále lidové názvy slouží k přiblížení vlastností byliny, pokud je její oficiální název značkový a neprůhledný.

Při slovotvorné analýze jsme zjistili, že odvozování je typický způsob pro tvoření názvů této sémantické skupiny, a to proto, že v základu slova se vyskytuje příznak, pro který byla bylina pojmenována. Základ slova byl dále odvozen příponou, zjistili jsme, že nejčastěji využívanými příponami byly přípony *-k(a)* (18), *-ník* (11), *-ec* (7), *-ek* (6), *-ice* (6), *-ík* (3), *-av(a)* (2), *el* (2). Přípony *-izna*, *-n(a)*, *-iv(a)*, *-il*, *-ýš*, *-ovka*, *-ucha*, *-avka*, *-alka* a *-án* byly využity jen jednou.

Jména léčivých bylin a rostlin představují pozoruhodnou součást slovní zásoby češtiny. Do jejich názvů je promítáno sejetí člověka s přírodou, časté využívání bylin člověkem a také lidová tvořivost. Do pojmenovávání bylin se také promítly faktory, které jsou obecně platné pro českou slovní zásobu, jsou jimi např. jazyky, ze kterých jsou nejčastěji slova pro češtinu přejímány, slovotvorné způsoby a použité koncovky, které jsou při tvoření slov v češtině stejně hojně využívány.

8 Anotace

Jméno a příjmení autora: Eliška Olbrechtová

Název fakulty a katedry: Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci,
Katedra bohemistiky

Název práce: Etymologická analýza pojmenování vybraných bylin v češtině

Název práce v angličtině: Etymological analysis of the names of selected herbs in
Czech

Vedoucí práce: doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.

Rok obhajoby: 2024

Počet znaků: 86 238

Počet příloh: 0

Počet titulů použité literatury: 24

Klíčová slova: motivace, slovtvorba, sufix, etymologická analýza, léčivé byliny

Klíčová slova v angličtině: motivation, word formation, suffix, etymological analysis,
herbs

Tato bakalářská práce se zaměřuje na etymologickou analýzu souboru lexikálních jednotek, které označují léčivé byliny v češtině. Celkově je zde podrobena analýze 96 bylin extrahovaných z prvního a druhého dílu *Léčivých rostlin* Valdemara Grešíka. Analyzován byl původ názvů – rozdělení na slova domácí a přejatá; motivace názvů – rozdělení do motivačních kategorií a slovtvorba názvů – primárně byly sledovány užití sufixy.

9 Resumé

The aim of this theses is an etymological analysis of a set of Czech names of medicinal herbs. The names of the herbs were excerpted from the first and second editions of Valdemar Grešík's publications *Léčivé rostliny: jejich vlastnosti, účinky a použití*. A total of 96 names of herbs were analysed for their origin, motivation and word formation.

The information about herbs were drawn from Jiří Rejzek's etymological dictionary *Český etymologický slovník* and Václav Machek's publication *Česká a slovenská jména rostlin*.

In the etymological analysis, we first divided the names into domestic words and words that show the influence of foreign languages. Of the total number, 55 words were native and 42 words were loanwords. We found out that most loanwords were from Latin, German, Greek and Slavic languages.

We also dealt with the motivation of the names of the herbs, we were interested in why the given herbs got that particular name. We established 10 motivational categories: taste, animal, color, shape, property, healing effects, magical effects, occurrence, use, and metaphoric-metonymic motivation. We found out that the most productive category of motivation was category of healing effects. That might be caused by the importance of use of the herbs in alternative medicine. Also a lot of names were motivated by their shape, that can be explained by the fact that the appearance of a plant is the first thing we notice about it, and the herbs we analyzed often have a certain significant attribute that distinguishes the herb from others, so it was reflected in its naming to better identify the herb.

Lastly we wanted to find out which word-forming method was mostly used and we found out that most of these names were formed by derivation, minority was formed by composition. In the names that were derivated, we analyzed the types of Czech suffixes that were used.

10 Seznam zkratek

chr.	chorvatský
ie.	indoevropský
lat.	latinský
něm.	německý
nhn.	novohornoněmecký
p.	polský
pozdnělat.	pozdnělatinský
psl.	praslovanský
r.	ruský
ř.	řecký
slk.	slovenský
sln.	slovinský
stfr.	starofrancouzský
sthn.	starohornoněmecký
střhn.	středohornoněmecký
střlat.	středolatinický

11 Seznam literatury

11.1 Prameny

GREŠÍK, Valdemar. *Léčivé rostliny: jejich vlastnosti, účinky a použití*. Praha: Eminent, 2013. ISBN 978-80-7281-460-2.

GREŠÍK, Valdemar. *Léčivé rostliny: jejich vlastnosti, účinky a použití*. Praha: Eminent, 2008. ISBN 978-80-7281-331-5.

MACHEK, Václav. *Česká a slovenská jména rostlin*. Studie a prameny. Sekce jaz. a lit. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1954.

REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Třetí vydání (druhé přepracované a rozšířené vydání). Praha: Leda, 2015. ISBN 978-80-7335-393-3.

11.2 Použitá literatura

CURTIS, Susan. *Domácí bylinář: příprav, uvař a smíchej léčivé bylinky*. Praha: Ikar, 2012. ISBN 978-80-249-1809-9.

ČECHOVÁ, Marie. *Čeština - řeč a jazyk*. 3., rozš. a upr. vyd. Praha: SPN - pedagogické nakladatelství, 2011. ISBN 978-80-7235-413-9.

DUGAS, Dionýz. *Naše nejlepší bylinky*. Babiččin receptář. Praha: Ottovo nakladatelství, 2013. ISBN 978-80-7451-345-9.

ERHART, Adolf; VEČERKA, Radoslav; HAVLOVÁ, Eva; JANYŠKOVÁ, Ilona a KARLÍKOVÁ, Helena. *K pramenům slov: uvedení do etymologie*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2006. ISBN 80-7106-858-6.

HAUSER, Přemysl. *Nauka o slovní zásobě*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1980.

HAVLOVÁ, Eva. Etymologická lexikografie. In: ČERMÁK, František, BLATNÁ, Renata (ed.). *Manuál lexikografie*. Jinočany: H & H, 1995. ISBN 80-85787-23-7.

HOFFMANNOVÁ, Eva; PRESL, Jan Svatopluk a PRESL, Karel Bořivoj. *J.S. Presl - K.B. Presl*. 2. vyd. Korespondence. Brandýs nad Orlicí: Knihkupectví U Podléšky, 2007. ISBN 978-80-903268-1-1.

KOMÁREK, Miroslav, BLÁHA, Ondřej (ed.). *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host, 2012. ISBN 978-80-7294-591-7.

REJZEK, Jiří. *Lidová etymologie v češtině*. Praha: Karolinum, 2009. ISBN 978-80-246-1649-0.

RUBCOV, V. G. *Zelená lékárna*. 3. vyd. Přeložil Karel BENEŠ. Planeta. Praha: Lidové nakladatelství, 1990. ISBN 80-7022-004-X.

SOBOTKA, Primus. *Rostlinstvo a jeho význam v národních písních, pověstech, bájích, obřadech a pověrách slovanských: příspěvek k slovanské symbolice*. Novočeská bibliothéka (Matice česká). Praha: Matice česká, 1879.

11.3 Internetové zdroje

BOZDĚCHOVÁ, Ivana (1), Roland Wagner (2) (2017): KOMPOZITUM. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/KOMPOZITUM> (poslední přístup: 21. 4. 2024)

Doc. PhDr. Jiří Rejzek, Ph.D. [online]. ÚSTAV ČESKÉHO JAZYKA A TEORIE KOMUNIKACE, FILOZOFICKÁ FAKULTA UNIVERZITY KARLOVY. Dostupné z: <https://ucjtk.ff.cuni.cz/ustav/lide/zamestnanci/doc-phdr-jiri-rejzek-ph-d/> (poslední přístup: 21. 4. 2024)

JANYŠKOVÁ, Ilona (2017): LIDOVÁ ETYMOLOGIE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: [https://www.czechency.org/slovník/LIDOVÁ ETYMOLOGIE](https://www.czechency.org/slovník/LIDOVÁ_ETYMOLOGIE) (poslední přístup: 21. 4. 2024)

JANYŠKOVÁ, Ilona. Etymolog Václav Machek. *Akademický bulletin* [online]. 2010. Dostupné z: <http://abicko.avcr.cz/2010/05/12/> (poslední přístup: 21. 4. 2024)

KARLÍKOVÁ, Helena (2017): ETYMOLOGIE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/ETYMOLOGIE> (poslední přístup: 21. 4. 2024)

NEKULA, Martin (2017): VÝPŮJČKA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/VÝPŮJČKA> (poslední přístup: 21. 4. 2024)

RUSÍNOVÁ, Zdenka(2017): DERIVACE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/DERIVACE> (poslední přístup: 21. 4. 2024)

ÚSTAV PRO JAZYK ČESKÝ AV ČR, V. V. I. *Slovník afixů užívaných v češtině*. Online. ŠIMANDL, Josef (ed.). 2016, 18.12.2018. Dostupné z: <https://www.slovníkafixu.cz>. (poslední přístup: 21. 4. 2024)

VEPŘEK, Jarmil; JELÍNEK, Milan (2017): METONYMIE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/METONYMIE> (poslední přístup: 21. 4. 2024)